

THEOLOGIAI SZEMLE

COETUS THEOLOGORUM
REFORMÁTUS THEOLOGUSOK MUNKAKÖZÖSSÉGE
VEZETŐJE Dr. VASADY BÉLA
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ KÖRLEVÉL — KÉZIRAT GYANÁNT
FELELŐS SZERKESZTŐJE Dr. PÁKOZDY LÁSZLÓ MÁRTON

ÁRA 8 FORINT

DEBRECEN 1948 1. KÖRLEVÉL

THEOLOGIAI SZEMLE

(Alapította Csikesz Sándor 1925-ben.)

A *Coetus Theologorum — Református Theologusok Munkaközössége* tájékoztató körlevele. E körlevél felelős szerkesztője és kiadója *Dr. Pákozdy László Márton* egyetemi ny. rk. tanár, Debrecen 10, Egyetem. — Szerkesztőség és kiadóhivatal címe: *Debrecen 10.* — Postatakarékpénztári csekk számla címe és száma: *Theologiai Szemle fenntartási alap, Debrecen, 503.277.* — E körlevelünk ára 8.— forint, az 1947. évi körlevéllel együtt megrendelve 15.— forint. — A körlevélben megjelent minden cikk a *Theologiai Szemle* tulajdona és utánnomásához — kivonatossan is — a szerkesztőség engedélye szükséges. — A beküldött cikkek közléséről szerkesztőbizottság határoz. — Válasz kérése esetén válaszbélyeg mellékelendő.

THEOLOGICAL REVIEW

(Founded by the late Professor Alexander Csikesz, D. D., in 1925)

Published by the *Coetus Theologorum — Fellowship of Theological Work in the Hungarian Reformed Church.* — President: Prof. Béla Vasady, D. D., University of Debrecen, at present Guest Professor in Princeton Theological Seminary, Princeton, N. J., U. S. of America — All business correspondence, from the European countries, should be addressed to the Editor, Prof. L. M. Pákozdy, D. D., Debrecen 10, Hungary; from the U. S. A., to Prof. Béla Vasady, D. D., Princeton Theological Seminary, Princeton, N. J., U. S. A. Books to be reviewed should be sent to the Editor. After reviewed, they will become the property of the Seminary Library in the Reformed College, Debrecen.

(Contents on the last page)

TARTALOM

- Látni a láthatalant.* Egyetemi évzáró istentiszteleten tartott igehirdetés Zsid. 11 : 27 alapján. *Dr. Czeplédy Sándor* --- --- --- 1—3
- Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritánizmusban.* Akadémiai rendes tagsági székfoglaló. *D. Dr. Révész Imre* --- --- --- 4—18
- A Hollandiai Református Egyház (Ned. Herv. Kerk) ellenállása a német elnyomás idején.* Debreceni th. professori székfoglalónak írta: *Dekker Vilmos Ábrahám* losdorpi holland református lelkész --- --- --- --- --- 19—43
- Az evangélikus keresztyénség vallásszabadsága Spanyolországban.* (P. L.) --- --- --- --- --- 44—53

(folytatás a boríték III. lapján)

LÁTNI A LÁTHATATLANT

„Hit által hagyta oda Égyiptomot, nem félvén a király haragjától, mert erős szívé volt, mintha látta volna a láthatatlant“.

(Zsidókhöz írt levél 11:27.)

Ünnepelő Gyülekezet! Alapigénkben Mózesről van szó, Isten nagy szolgájáról, a hit egyik legnagyobb hősről. Mózesről, aki tiltakozva lemondott arról a kiváltságról, hogy a Fáraó leánya fiának tekintsék, aki az egyiptomi királyi udvar minden dicsősége helyett az Isten megvetett és sanyargatott népével való együttnyomorgást választotta, aki szembe szállva a király haragjával kivezette népét Egyiptomból, aki habozás nélkül vállalta a negyven évig tartó pusztai vándorlás minden nyomorúságát, kísértését és kockázatát, aki tengeren át vezette népét az ígéret földje felé és aki emberfölötti erőfeszítései, iszonyú próbatételei idején sem rendült meg soha, mert — amint alapigénk mondja, — „erős szívé volt, mintha látta volna a láthatatlant“.

Alapigénk kétségtelenül az Istenbe vetett hit egészen sajátos, semmi mással össze nem téveszthető magatartásáról beszél. Mégis úgy gondolom, hogy annak magunkra szabását akkor kezdjük el helyesen, ha először azt állapítjuk meg, hogy egyetemünk munkájában, a tudomány művelésben, az emberi művelődés szolgálatában nekünk is a Mózeshez hasonló lelki magatartásra van szükségünk.

Nekünk is úgy kell élnünk és dolgoznunk, mint akik látják a láthatatlant.

Előttünk van az ígéret földje, a felfedezésre, megismerésre váró igazságok birodalma. Hinnünk kell, hogy nem vitetünk, hanem céltudatosan megyünk előre, és hogy az általunk megismert igazságok nem egyszerűen mindenkori állapotunk visszatükrözései, hanem tőlünk független valóságok, amelyekhez áhitattal kell közelítenünk. Bízunk kell abban, hogy tényleg közelítünk célunkhoz. Akinek az az elve, hogy *ignoramus et ignorabimus*, akit nem éltet az igazi megismerés reménysége, az ne induljon útnak. Nekünk azonban úgy kell útra kelniünk, mint akik látjuk a láthatatlant. A kutató kezében még nincsen ott az eredmény, de egy lépést sem tehet előre anélkül, hogy azt mintegy előre ne látná maga előtt. Minden termékeny hipotézis, minden komoly felfedezés, minden alázatos és áldozatos kutatómunka végső motivuma az a reménység, hogy — ha talán lassan is — közeledünk a teljesebb megismerés biztos célja felé.

De nemcsak a tudományos megismerés munkájában, hanem szolgálatunkban is látnunk kell a láthatatlant. Az egyetem nem öncélú intézmény, nem elefáncsont torony: mi itt szolgálni akarunk. Szolgálni akarjuk népünket, szolgálni akarjuk az emberiséget. De ehhez szükséges, hogy magunk előtt lássuk a célt: egy magasabb, jobb, nemesebb világ célját, egy olyan világot, amelyben nincs elnyomás és kizsákmányolás, amelyben az építésre rendelt erők nem egymás ellen törnek, hanem összefognak, egy olyan világot, amelyben — a Biblia szavaival élve — „az igazság és békeesség csókolgatják egymást“. Ha valaki csak ahhoz szabja magát, amit lát, az nem tud szolgálni, mert nem látja értelmét a szolgálatnak. Szolgálni igazán csak az tud, aki mintegy látja a láthatatlant.

Most azonban, ha elszánjuk magunkat arra, hogy alapigénknek egészen radikális értelmét magunkra vegyük, meg kell látnunk, hogy a jövő felé forduló bátor látás nem lehet más, mint az Istenbe vetett hit, az a hit, amely Isten nagy emberét, Mózeszt éllette. Mózeszt nem az emberi optimizmus, nem az emberi önerejébe vetett bizakodás vezette, hanem az Isten ígéretébe fogózó reménység. Nekünk sem az a dolgunk, hogy magunkban valamilyen optimizmust felgerjesszünk, vagy elaléló optimizmusunkat újra és újra életre galvanizáljuk, hanem az, hogy az Istenben vetett hit józanságával és bátorságával nézzünk a jövő felé.

Ünneplő Gyülekezet! Ki ne tudná, ki ne érezné fájdalmasan közötünk, hogy az emberiség nagyobb része ezt a látást elvesztette? Ezért van az, hogy ha a mai világban körülnézünk, az egyik oldalon ott van a tehetetlen aggodás és kétségbeesés: vak és sötét erők játékszerei vagyunk! — a másik oldalon pedig az elbizakodott és alaptalan derülátás: az ember saját sorsának szuverén ura, és csak meg kell feszítenünk erőinket ahhoz, hogy az elveszített Éden kertet visszaplántáljuk a földre.

Ünneplő Gyülekezet! Mindkét életérzés merő ellentéte annak, amivel alapigénk Mózeszt jellemzi: „erős szívű volt“. Az aggodás, a félelem minden építő erőt megbénít, de az elbizakodott utópiák fanatikusai sem tesznek mást, mint a jelen felelősségei elől a jövőbe menekülve kompenzálják, álcázzák a lélek titkos kétségbeesését.

Nekünk igazán erős szívű emberekre van szükségünk. Erős szívű férfiakra, akik azért erős szívűek, mert mintegy látják a láthatatlant: Isten kezét a történelemben; akik tudják, hogy Isten kezében vannak; akik bizonyosan a felől, hogy bármi történjék is ezen a világon, minden minden valamiképpen, titokzatos módon az Ő céljait munkálja és az Ő országának eljöveteletét siettet. Erős szívű emberekre van szükségünk, akik a jelen feladatai elől nem menekülnek el sem a múltba, sem a jövőbe, hanem azt kérdezik: milyen munka, milyen szolgálat vár ránk itt és most, ebben a történelmi helyzetben, ennek a népnek az életében? Erős szívű emberekre, akik tudják, hogy munkájuk nem hiábavaló, mert Annak tervein dolgoznak, Aki égnek és földnek egyetlen Ura.

Ünneplő Gyülekezet! Ha egyetemünk munkájának az elmúlt tanévben volt igazán maradandó eredménye, — és hisszük, hogy volt, — azt

elsősorban ennek a látásnak köszönhetjük. És a jövő felől való végső reménységünk is abban van, hogy ebben az órában és életünk minden napján újra meg újra előretekintünk és feltekintünk láthatatlan Urunkra, Aki igazán erőssé tehet minket, mert övé minden hatalom mennyen és földön.

„Annakokáért, — amint az Ige mondja, — félreértve minden akadályt és megkörményező bünt, kitartással fussuk meg az előttünk levő küzdőtér, nézvén a hitnek ama fejedelmére és bevezetőjére, Jézusra“! Élünk úgy és dolgozzunk úgy, mint akik látják a láthatatlant: a történet eseményeinek kiismerhetetlen kavargásában Isten örök és biztos terveinek megvalósulását. Ámen.*

Dr. Czeglédy Sándor.

* Elhangzott a Debreceni Tudományegyetem évváró istentiszteletén az Egyetemi Templomban 1948. június 5.-én.

TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI ESZMÉK A MAGYAR PURITÁNIZMUSBAN

(Akadémiai rendes tagsági székfoglaló.)

A puritánizmus, mint történelmi fogalom — tehát nem mint egy bizonyos tisztos magánéleti és közéleti magatartás, ahogyan, tágabb és átvitt értelemben, *ma* szokás emlegetni — máig kiható szellemtörténeti jelenség. Közönségesen ismert, milyen rendkívüli szerepe volt az Északamerikai Egyesült Államok politikai és társadalmi arculatának kiformálásában, amire legutóbb Truman elnök mutatott rá nyomatékosan XII. Pius pápához 1947. augusztus 6-án írt levelében.¹ Az is köztudomású, hogy ez a formáló hatás egyrészt a modern kapitalizmus gazdasági etikájának kialakításában érvényesült, annak abban a változatában, amely az angol világbirodalomból az északamerikai Unióba átterjedve, e két nagy angol-szász terület polgári-individualista kapitalizmusát bizonyos vonatkozásban még ma, a vallási motívumok régóta bekövetkezett elhalványodása és háttérbe szorulása után is jellemzi és amelynek klasszikus képviselőjéül például Franklin Benjamingt említhetjük.² Másrészt azonban van a puritánizmusnak a gazdasági vonaltól külön szemlélhető — bár azzal a legszorosabban egybekapcsolódó, sőt részben attól föltételezett — politikai és társadalmi hatása is, és én most ezzel igyekszem európa-amerikai, de főképen magyar vonatkozásban foglalkozni. Ez a hatás annak az államrendszernek, politikai gondolkodásnak és társadalmi közszellemnek kialakításában jelentkezik, amelyet ma általánosságban *nyugati* vagy *polgári demokráciának* szoktunk emlegetni. Hogy ez legelőször és máig legklasszikusabban

¹ „Szentséges Atya, a mi nemzetünk keresztény nemzet... Nincs minden jelentőség híján az, hogy a bátor úttörők, kik elhagyták Európát, hogy itt letelepedjenek, gyarmatosítási kísérleteik kezdetén hitet tettek a keresztény vallás mellett és bőségesen gondoskodtak annak gyakorlásáról, valamint támogatásáról. Az első idők keresztény hittérítőinek történetei, kik minden veszélyt, megpróbáltatást, sőt még a halált is vállalták, hogy Jézus Krisztus üzenetét elvigyék az egyszerű bennszülöttek közé, még ma is megrázzák az emberek szívét.“ Közölve a Hazánk 1947. szeptember 5-i számában.

² Idevonatkozólag alapvető kutatásokat tartalmaz, illetőleg fejt tovább három standard munka: Troeltsch, Ernst, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (1912), Weber, Max, *Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (a *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* c. gyűjteményes kiadványban 1920-21, magyarul Vida Sándor fordításában Budapesten é. n., Ember és Természet 5. sz.) és Tawney R. H., *Religion and the Rise of Capitalism* 1926., német fordítása az 1937-i kiadás után „*Religion und Frühkapitalismus*“ címen, Bern 1946.

a két nagy angolszász világhatalom területén alakult ki, arra kétségtelenül alapvető befolyása volt a puritánizmus néven ismert vallási és egyházi mozgalomnak, amely Anglia vallási képét Erzsébet korától kezdve a XVII. század végéig lényegesen átalakította és mind az anyaországban, mind pedig az onnan vallási meggyőződésük miatt kivándorolt „Pilgrim Fathers” által alapított északamerikai gyarmatbirodalomban, a mai Unió magvában, a politikai és társadalmi gondolkozást is jellegetesen átformálta. Mint vallási mozgalom, a puritánizmus egyrészt a maximumra fokozott és sokszor szélsőségekbe csapó vallási individualizmusnak lett melegágyává a protestantizmus és kivált a kálvinizmus némely alaptanainak, elsősorban a predestinációtannak, a papi üdvkövetítés és a hierarchikus rendszer elvetésének olykor az egyoldalúsáig következetes érvényesítésével, másrészt azzal, hogy a hívek Isten előtti teljes egyenlőségére épített presbiteri rendszert s a biblikus szövetség gondolat, a „Covenant”³ alapján a vallásos gyülekezetek teljes önállóságát s egymással szemben egyjogúságát kimunkálta, a társadalomtörténelemben addig nem tapasztalt hatalmas erőre emelte az önkormányzati gondolatot, különösen a községi és egyéb kisautonómiák életében. Hogy ennek az eszmevilágnak a vallási és egyházi életkörökön túl is mily roppant formálóbereje volt, arra amerikai vonatkozásban találóan mutat rá a kérdés legújabb átfogó vizsgálója, Perry R. B.: „Nyugodtan feltehetjük — így összegezi vizsgálódásai egy részét —, hogy a szélesen értelmezett kálvinista puritánizmus befolyása nevezetes formálóerő volt a későbbi gyarmati korszakban s páratlanul és egészen mélyen hozzájárult az amerikai szellem kialakításához akkor, amikor ez a szellem még a kialakulás kezdetén volt.”⁴ Különös tanulsággal mutat rá — a szövetség gondolattal kapcsolatban — arra, hogy az amerikai politikai gondolkozást mennyire döntőleg befolyásolta az a sajátos történelmi körülmény, hogy *ott az emberek szeme előtt születtek meg az államok, mint a saját alkotásaik.* „Oly emberek, akik között a törvény és a rend abból született meg, hogy a

³ A „covenant” bibliai eredetű gondolatáról, melyet a skót-angol vallási harcokban először a skót presbiteriánizmus emelt világtörténelmi jelentőségre, helyesen mondja Perry Ralph Barton „*Puritanism and Democracy*” c. legújabb (New York 1944.) kitűnő synthesisében: „The essence of puritan polity lies in the doctrine of the ‚covenant’, in which authority is limited by the terms of an agreement. The ‚invisible covenant’ or, the ‚covenant of grace’, unites the body of the saints in the acceptance of God’s offer of salvation. Its ‚invisibility’ lies in the fact that the identity of the saints is known indubitably only to God. The ‚visible covenant’ unites in the bond of a common profession, discipline and worship persons who are presents in the flesh and known to their fellow men.” Természetesen Perry arra is rámutat, hogy a szövetség gondolatnak a világi politikai történetben és elméletben is gyökerei vannak: a szerződés eszméje éppúgy, mint a természetjogé, olyan régi és olyan messzeható, hogy történelmileg nem lehet *egy* forrásra visszavezetni. 338. l. Csak épp megemlítem itt, hogy a puritánizmus vallási és egyházi concepcióinak az egyéni, családi és közerkölcsiségre is jellegzetes formáló hatása volt (a „puritán” szó *mai* jelentése ezzel van kapcsolatban), de ez a hatás mostani vizsgálódásaim körén kívül csik.

⁴ Perry i. m. 81. l.

legveszedelmesebb desperádót tették meg közöttük sheriffnek és rábízták, hogy elegendő számban akasztasson fel más veszedelmes desperádókat és ezzel elriassa őket attól, hogy desperádók maradjanak, s ezáltal azok, akiknek életcéljük az ezüstmányászat volt, megszabaduljanak az örökös rablás és gyilkolás fenyegetésétől — ily emberek nem igen voltak hajlandók arra, hogy maguknak az államról metafizikai vagy misztikus nézeteket alkossanak.” Ezek az emberek az állami tekintélyt maguk csinálták, mert szükségük volt rá, és nem lehetett velük elhiteni, hogy az ember az állam nélkül semmi. Ők az államot az egyének alkotásának tekintették, nem pedig az egyéneket úgy, mint az állam szerveit és tagjait.⁵ A puritánizmus szellemi befolyása alatt álló területeken *ezért* nem alakulhatott ki — nemcsak Amerikában, hanem Európában sem — *állammítosz*, és ezért nőtt össze nemcsak keletkezésében, hanem még későbbi alakulásának nem egy fázisában is, a puritánizmussal az újkori individualista polgári demokrácia.

Mondanunk sem kell, hogy az újkori magyar politikai és társadalmi fejlődés az angolszász területekétől teljesen elütő képet mutat. A kis-kapitalizmusnak és ezzel kapcsolatban a polgári életformának részben még a középkorba visszanyúló kezdeteit lehervasztotta és később is csak elnyomorodott, kezdetleges formában hagyta kibontakozni a másfélszázados török hódítás és uralom. Az állam és társadalom túlnyomólag arisztokratikus-feudális szervezete még a *régebbifajta* fogalmazású demokratikus gondolatnak is egészen a reformkor kezdetéig, tehát a XIX. század második negyedéig, legföljebb csak erősen a rendi formák közé szorítva engedett némi befolyást. A reformáció és az ellenreformáció szellemi mozgalmi, politikai és fegyveres harcai e tekintetben nem hoztak semmi lényeges változást. Vitathatatlan, hogy ezeknek a mozgalmaknak és harcoknak mind a nemzeti függetlenség és alkotmányos szabadság biztosítása, mind pedig a nemzeti műveltség emelése tekintetében megvolt a maguk hatalmas méretű befolyásuk — de ezen túlmenőleg, a politikai és társadalmi gondolkozás, a gazdasági élet átalakítására még csak megközelítőleg sem hatottak úgy, mint az angolszász területek egyidejű vallási mozgalmi és küzdelmei.

Pedig puritán vallási és egyházi mozgalom minálunk is volt, mégpedig egészen nagyszabású, nagyobb, mint a szigetországot és Németalföldet kivéve az európai protestantizmusnak bármely, a kálvinizmus befolyásolta területén. Részben közvetlen angol forrásokból, részben — és még inkább — holland közvetítéssel, a szétdarabolt Magyarország mindhárom részében, de különösen a Felső Tisza vidékén, a Tiszántúlon és Erdélyben, az 1630-as évektől kezdve olyan református irodalom s ettől táplált egyházreformáló mozgalom keletkezett, amely egészen a török uralom végéig roppantul erős hullámszerűen tartotta a magyar reformátusok egyházi életét és gondolkozását s amelyben az angol puritánizmus legértékesebb eszméi és gyakorlati indításai — mindenesetre az Angliában egyideig eluralkodott spiritualisztikus és szektás szélsőségektől mentesen —

⁵ Perry i. m. 419—420 l.

egy-től-egyig fölmerültek.⁶ A mozgalom hatása azonban minálunk majdnem kizárólag csak egyházi térre szorítkozott; a református egyházalkotmányba vitte bele — igaz, hogy oda is csak lépésről-lépésre s akkor sem a klasszikus kálvini forma gyökeres érvényesítésével — a presbiteri rendszert, az istentiszteletet alakította át többé-kevésbé, mélyítette a lelkipásztori felelősségérzetet s magasabb és tisztultabb fokra emelte általában a református vallásos lelkeséget és erkölcsi életfelfogást. Ezen túlmenőleg azonban még csak bizonyos pedagógiai és kulturális kihatásai voltak, politikai, társadalmi s ezekkel kapcsolatos gazdasági befolyását általában véve nem lehet megfigyelni; ami az akkori magyar társadalomszerkezetben egyáltalán nem csoda, inkább az ellenkezője volna az. A presbiteri rendszernek a magyar kisautonomiák fejlődésében vitt szerepét szokták ugyan elég sűrűn emlegetni, de szerintem egyrészt túlozva, másrészt megfordított történeti látással: a dolog ugyanis lényegileg úgy áll, hogy inkább a Magyarországon eredetileg is megvolt s a török uralom alatt, ismert okokból, részben továbbfejlődött kisautonomiák adtak a protestantizmusnak (mégpedig nem is csak a kálvininak) támaszt, semmint az őnekik. A konkrét történelmi adatok világánál még az is csak módjával igaz, amit egyik legkitűnőbb magyar történésziünk fejtegetett vagy 12 évvel ezelőtt: hogy nevezetesen a puritánizmusnak a vallástürelmi eszme terjedésében és különösen a jobbágy vallásszabadságának erőteljesebb érvényesítésében mutatkozott volna szerepe Magyarországon, különösen a II. Rákóczi Ferenc valláspolitikai intézkedéseiben.⁷ Igaz ugyan,

⁶ A magyar puritánizmus történetének máig alapvető és nélkülözhetetlen feldolgozása: Z o v á n y i Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, 1911. — A kérdés egyéb hazai s részben külföldi irodalmára vonatkozólag lásd „*A szatmárnémeti zsinat és a magyar református ébredés*“ c. dolgozatom (Budapest, 1947.) jegyzeteit. — A magyar puritánizmus angol hatások alatti irodalmi termelésének eddig legteljesebb áttekintése: B e r g Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Budapest, 1946. — A puritánizmusra vonatkozólag néhány éve jelent meg L a n g August igen jeles műve: *Puritanismus und Pietismus, Studien zu ihrer Entwicklung von M. Butzer bis zum Methodismus* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 6. kötet) Neukirchen, 1941. Ezt a szatmárnémeti zsinatról szóló, előbb említett dolgozatom írásánál még nem használhattam fel, csak jelen értekezésem papírra tévése után kaptam meg (minthogy hazánkban nem volt feltalálható, illetőleg kikölcsönözhető) a hollandiai kampeni református főiskola páratlan szívésségéből, melyért ez úton is hálás köszönetet mondok. A műben a puritánizmus teológiai, kegyességtörténeti fejlődésére nézve alapvetően értékes, részben újszerű s a kutatás egész eddigi irányával szembe forduló megállapítások vannak, azt azonban meg kellett állapítanom, hogy a puritánizmusnak éppen azzal az eszmekörével és kisugárzásaival, amelyeket jelen dolgozatomban igyekeztem vizsgálni, egyáltalán nem foglalkozik.

⁷ M á l y u s z Elemér, *A Rákóczi-kor társadalmá*. Rákóczi-Emlékkönyv II. Bp., 1935. skk. 1. L. ehhez S z e k f ú Gyula megjegyzéseit a *Magyar Történet* 2. kiad. IV. kötete 601. lapján és *A vallási türelem és a hazai puritánizmus* c. cikkében, Theologia 1935. A jobbágy vallásügyének kérdését S z a b ó István akadémiai székfoglalója helyezi a tényeknek egészen megfelelő, pompásan reális megvilágításba. L. *Tanulmányok a magyar parasztság* c. kötetében Bp. 1948. 203. skk. 1.

hogy a puritánizmus a református vallásos lelki élet elmélyítésének és individualizálásának Magyarországon is hatalmas eszköze volt, s az elmélyült keresztyéniséggel bármely formájában rendszerint a meddő és szenvedélyes vallási tanvitáktól való elfordulás szokott járni (ami éppen a puritánizmus kapcsolatában is megfigyelhető Magyarországon, még a felvilágosodási eszmevilág erősebb érvényesülése előtt!). De viszont a mi magyar puritánusaink — az angoloktól eltérőleg — kivétel nélkül ortodox, kemény reformátusok voltak, akik teológiai tekintetben nempuritánus hitsorsosaitól legföljebb csak bizonyos másodrendű kérdések megfogalmazásában tértek el, a római katolicizmussal szemben sem elvileg, sem gyakorlatilag nem voltak hajlandóbbak több türelemre, mint a nempuritánusok, és nyoma sincs náluk a vallástürelem ama széleskörű és szélsőségesen individualista formájának, amely Angliában már Cromwell óta készen áll s azóta az angolszász vallásos életnek és egyházpolitikának máig egyik legjellemzőbb vonása. Az én látásom szerint a vallástürelem, illetőleg vallási szabadság és egyenlőség eszméjének a habsburgi barokk Magyarországon is végbement lassú és küzdelmes térhódítására döntőleg az erdélyi példa, a négy recepta religio rendszere (és a nemrecipált görögkeletiséggel szemben is gyakorolt széleskörű türelem) volt befolyással: ez a példa és rendszer pedig készen állott már az 1570-es évektől fogva, akkor, amikor még az angol puritánizmus is csak a kezdeti stádiumát járta.

Ha már most mindezek így állnak, annál érdekesebb és a puritán gondolatvilág feszítő erejére annál élesebb világot vet az a tény, hogy egyes, eddig közelebbről meg nem vizsgált jelek szerint a puritánizmustól formált gondolkozású magyar igehirdetők és teológiai tanítók elszórtan mégis csak hangot adtak olyan gondolatoknak, amelyekben félreismerhetetlen a puritán demokratizmus melletti állásfoglalás, a nagy nyugati eszmemozgalom szerény, de bátor és egy-két vonatkozásban egyenesen forradalminak mondható továbbgyűrűzése ebben a vonatkozásban is.

Száz százalékgig nem sorolhatók ugyan ide, de figyelmen kívül sem hagyhatók egyes XVII. századi, a puritánizmus által többé-kevésbé befolyásolt magyar református prédikátorok olyan nyilatkozatai, amelyekben élesen kikelnek a fennálló társadalmi igazságtalanságok és egyenlőtlenségek ellen s félre nem érthető kemény szavakkal bélyegzik meg a jobbagyok irgalmatlan kizsákmányolását, a főrendűek gögjét és erkölcsatlanságát. Ilyen nyilatkozatok tulajdonképpen már a reformáció kezdete óta olvashatók legkiválóbb prédikátorainknál (nem is csak a reformátusoknál!) s a magyar protestáns igehirdetésnek ez a szegesbeszédű prófétai lendülete még a barokk korban is legföljebb csak visszaesett, de teljességgel nem veszett ki. Azonban az megállapítható, hogy a puritánizmus hatása alatt, a török uralom utolsó félszázadában újult erőre kap ez a lendület s a haldokló Erdély és a sivataggá váló habsburgi Magyarország végvonaglóiban szinte „a trombita összeszorított hangján süvölt” oly merész prédikátorok ajkán, akik a nemzetük fölött viharzó ítéletes jelenségekből elsősorban a nemzeti bűnök büntetését olvassák ki. Legtöbbet emlegetjük az ily megnyilatkozások közül a különben kifejezetten puritán teológusnak *nem* mondható T o f e u s Mihály erdélyi püspök híres pré-

dikációit, amelyeket az Apafi-udvarban tartott⁸ s amelyekben egyébirányú, hallatlanul bátor prófétai feddözések mellett azért is irtózatoss erővel megdorgálta a fejedelmi pártól kezdve le az udvarbirákig az ország minden méltóságát és tisztviselőjét, mert a szegény embert csak úgy tartják, mint az ebet, mint a szemetet s gazt, megutálják: „micsoda egy hitván rossz paraszt ember, ama' becsületes nagy gazdag értékes nemes emberhez képest? azt gondollyátok ti, hogy a' kit rabságra tömlőre vetettek, vasban verettek, megcsapattok, hogy ti néktek feltében nem mér szóllalni, az Isten előtt is nem mér... De tudgyátok meg ha maga rabságban van is, szabadon jár a' lelke s' imádsága Isten előtt... jú s' megyen Isten eliben, átkot kér ellenetek.” Apafi Mihály másik kedves prédikátora, B á t a i B. György, még kevésbé ért egyet a puritánusokkal, mint T o f e u s, de azért ő is meg meri mondani — éppen a fejedelemsasszonynak ajánlott kötetében⁹ —, hogy a főrendeknek „udvarok népe többnyire gyilkosokból etc. állanak” s hogy a tisztviselőknak nemcsak „a népek szegényeit”, hanem a főrendeket is személyválogatás nélkül büntetniök kellene. Annál érthetőbb természetesen, hogy a kifejezetten puritánus szelleműek még többre tudnak és mernek menni: D i ó s z e g i Kis István, a későbbi tiszántúli püspök, a nagy magyar kínok keltős közepén elmondott és kiadott prédikációjában¹⁰ arra a kérdésre, hogy „miért nyomorgattya Isten ezt a' Magyarat?”, nem habozik ezzel a felelettel: „Azért, mert ő is eleget nyomorgatá Moldovában, Havasalföldében, Lengyelországban... a' szegény Jobbágyságot, ma is eléggé nyomorgattya ez edgymást...” Sőt még a különben ily témákra kevészer kitérő tudós K o m á r o m i C s i p k é s Györgynek a „tempus publicae calamitatis” alkalmakor elmondott igehirdetéseiben is megakadnak a magyar bűnök felsorolásában az ilyesféle célzások: „Tu fratres tuos christianos dura servitute pressisti in vasallis et colonis...”¹¹ Am elvi alapon mind-

⁸ A szent 'Soltárok Resolutioja, Kolozsvár, 1683. L. főként 622—623. l. — T o f e u s (mint ugyane műve 65. lapjáról kiderül) a puritánizmus igehirdetési módszerével nem értett minden tekintetben egyet, de annak gondolatvilága és főleg prófétikus, sodró bátorsága mégis erősen befolyásolta. De ez természetes is mind T o f e u s-nál, mind a korszak más igehirdetőinél, ha meggondoljuk, hogy már maga az a nevezetes és a kiadások egész hosszú sorát nyelvünkön is megért asketikus mű is, amellyel a magyar nyelvű puritán irodalmi hatás tulajdonképpen megindult — a Bayly Lajos bangori puritán szellemű anglikán püspök írta és Medgyesi Pál fordította, ill. átdolgozta híres-nevezetes *Praxis Pietatis* (magyarul legelőször Debrecen, 1636.) — nagyon keményen megfedd királyokon és fejedelmeken elkezdve minden szolgatartó urakat, amiért „alig tartják egyéb végre szolgájokat, mint barmokat. Csak testekkel szolgálnak nékik, ám lelkekkel akár Ördögnek szolgáljanak.” S még az urak panaszkodnak mindenfelé, hogy jó, hű szolgát ritkán találhatni! Pedig ennek oka egyszerűen az, hogy „igen sokak a hívságos és keresztyénség nélkül való szolgatartó urak.” (I n c z e G.-féle új kiadás, Budapest, 1936., 227—228. l.) — A műnek ama korhoz képest rendkívüli elterjedtsége ütötte meg az alaphangot a szociális felelősség tekintetében is a későbbi magyar puritán irodalom és igehirdetés számára.

⁹ *Lydius S. Scripturae Lapis, Lelki Próbakö.* Szeben, 1666. 211., 216. l.

¹⁰ *Kiosztatott Talentom,* azaz ...idvesség Magyar Predicatiok... Debrecen, 1679. 218—219. l. A lengyelországi jobbágynyomorgatásra való célzás valószínűleg kapcsolatos M a r t o n f a l v i egy kijelentésével, l. alább a 27. jegyzetben.

¹¹ *Concionum sacrarum Centuria IV.* Debrecen, 1668. 289. l.

ezeznél tovább megy Csúzi Cseh Jakab, a gályarabságtól csak nagynehezen megmenekült s később is üldözött dunántúli püspök, aki noha prófétai prédikációs könyvét¹² a losonci ekklésia „nemes, nemzetes kegyes tagjainak” és „bizodalmas Patronus urainak” ajándotta, mégsem tartózkodott benne ettől a fejtegetéstől: „Sokakat fel-fuvalkodtat a' Nemesség: de micsoda azis? Magában semmi nem egyéb, hanem csak haszontalan Név. Ugyan-is mit különböz az Nemes a' paraszttul, annya méhében, születésében, életében és halálában?... Egy aránt bűnben fogantatnac és *születtetnec* mind Nemesek, parasztkok. ... Meg-halnac a' Nemesek-is és megholt testec meg-rothadnac s meg-büszhödnec, nem különben mint a' parasztké.” Ezek a még szaporítható példák arra mutatnak, hogy a magyarországi reformátori igehirdetésben eredetileg is megvolt szociális és e kapcsolatban politikai irányú prófétai szókimondás a puritán szellem hatása alatt jelentékenyen fölerősödött — éppen a XVII. század második felének tragikus nemzeti omlásai és önmarcangolásai között — ez azért is figyelemreméltó, mert a magyar református igehirdetésnek ez az iránya és hangja később, a XVIII. század elejétől fokozatosan lehalkul, és még a XIX. század reformmozgalmainak hatása alatt sem éled újra: a reformkorban és az azt megelőző negyedszázadban működő református igehirdetőink és tanáraink meglehetősen át vannak ugyan hatva a korszak neohumanista és liberális-polgári haladó szellemétől és ennek a szellemnek írásaikban és beszédeikben elég sűrűn s itt-ott elég bátran kifejezést is adnak: azonban feltűnően konzervatívok, olykor megszemenően aulikusok, de a legjobb esetben is (a korviszonyokból érthetőleg) óvatosan tartózkodóak a *politikai* rendszerváltozás kérdésében, a nagy *szociális* átalakulásnak, a jobbágyság felszabadításának ügyét pedig még hangfogóval sem nagyon pendítik meg, inkább csak akkor örvendeznek már neki, amikor az közvetlenül és feltartóztathatatlanul küszöbön áll, vagy éppen már megtörtént.¹³

Míndezeken túl azonban ismerünk *egyetlen* olyan, eddig meg nem vizsgált esetet is (szélesebbkörű kutatások természetesen még többet deríthetnek ki), amikor kifejezetten puritánus szellemű református lelkész és teológiai tanító nemcsak egyházi téren hirdet Magyarországon akkor valósággal forradalmi jelentőségű gondolatokat (amelyeknek egyrészt persze a haladottabb külföldi református egyházfejlődés akkor már régen magáévá tette), hanem teológiai alapelveiből és egyházi gondolkodásából következően politikai és szociális irányban is meghúz néhány olyan vonalat, amelyek százötven esztendő fejlődését anticipálják Magyarországon s amely vonalakon ha továbbhalad — amiben már csak korai halála is megakadályozta —, alighanem óriási kavarodást és ellentmondást támasztott volna, a saját hitsorsosai közt is, az uralkodó politikai és társadalmi szemlélet és rend részéről.

¹² *Edom ostora*, Debrecen, 1682. 61. l. Az egyik legnagyobb puritán tanító, Perkins Vilmos egy 1595-ben írt s egy angol Earlnek ajánlott könyve ajánlásában ugyanígy beszél a nemességről. Lang A. i. m. 118. l.

¹³ Ez derül ki nagyon világosan Varga Zoltán felettébb tanulságos, úttörő dolgozatából: *Református lelképásztorok és professzorok hatása a magyarság állam- és társadalomszemléletére a reformkorban*. A debreceni református kollégiumi tanárképző intézet *Értekezései az 1942. évről*, Debrecen, 1943. 163—283. l.

Ez a nagy magyar tanító a székely eredetű Martonfalvi Tóth György, akit az irodalomban általában Martonfalvi Györgynek szokás emlegetni régebben és manapság is.¹⁴ Ez a kivételes tehetségű, mindössze 46 évet (1635—1681) élt férfiú, franekeri teológiai doctor, négy évi hollandiai s kis részben angliai tanulmányozás után, 24 éves fővel a nagyváradi, majd e városnak alig egy évvel később török kézre jutása után (1660) a debreceni kollégium tanára lesz s itt működik hosszas synylődés után bekövetkezett haláláig, több mint két évtizeden át. Martonfalvival új korszak kezdődött a debreceni schola életében: ettől fogva tekintik és nevezik állandóan „collegiumnak”, országos „anyaiskolának”, ekkor bővül és erősödik meg szervezete és anyagi alapjai és emelkedik magasra — elsősorban magának, a diákság által rajongásig szeretett professzornak köszönhetőleg — tudományos tekintélye. A diákság nyomatékos kívánságára lett a főiskolának 1664-től kezdve haláláig állandó rektora s tanítványai adták ki a maguk költségén egyik legnagyobb hatású, magyar nyelvű teológiai tankönyvét, a *Tanétó és Cáfoló Theologiát*. (Debrecen, 1679.) Az általa felnevelt lelkésznevezdékre mind a két magyar hazában legnagyobb formáló hatással volt kortársai között.¹⁵

Martonfalvi, a puritánus teológiai és egyházi gondolkozásnak talán valamennyi közt legnagyobb tudású és leggazdagabb szellemű magyar megtestesítője, a puritán teológiai irodalomnak egyik világmárkáját, az angol eredetű, de életmunkáját Németalföldön (puritán meggyőződése miatti önkéntes száműzetése helyén) kifejtett Amesiuss (Amesius) Vilmost (1576—1633) vallotta legnagyobb teológiai tanítómesterének. Amesiuss szívvel-lélekkel kálvinista teológus volt, de a kálvinizmus hit-, egyház- és életrendszerét már a puritán szellemnek megfelelően fejlesztette tovább.¹⁶ Alaptétele — amelyet Ramus Péter (Pierre de la Ramée), a korában nagyraértékelt francia antiaristotelikus bölcselő hatása alatt alakított ki — az, hogy „*theologia est doctrina Deo vivendi*”, a teológia az Istennek élés tudománya. Ez az alaptétel szabja meg teológiájának a klasszikus kálvininál is erősebben voluntarisztikus alapjellemtét s benne a hangsúly áttevődését a kinyilatkoztatott objektív üdvé nyekről a hívő és hitvalló subjectumra. Ebből következett egyrészt teológiájának erősen pietisztikus alapszínezete és túlnyomó etikai érdeklődése, másrészt egyházatanában az egyházhoz tartozás önkéntességének, a hívő és hitvalló gyülekezet autarkkiájának középpontba állítása és az az

¹⁴ Ezt a rövidebb elnevezést mi is megtartjuk e dolgozatban (ad normam: Apáczai, Szenczi stb.), mert könyvein és kortársai nyomtatott írásaiban általában így, Tóth nélkül szerepel. Szülőházáját tudomásom szerint manapság is Kézdimarton (és nem „mártoni”)-falvának írják és mondják, bár Zoványi Jenő, aki i. művében még „Martonfalvi“-t ír, a „*Theologiai Lexicon*“ számára kézirat gyanánt kiadott cikkeiben (Bp., 1940.), ahol M. élet- és könyvészeti adatait eddig legrészletesebben és legpontosabban foglalja össze, már következetesen Mártonfalvit és Kézdimártonfalvát.

¹⁵ L. Nagy Sándor: *A debreceni kollégium, mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig*. (A debreceni Kollégium története I. l.) Debrecen, 1940. 38. l. s passim.

¹⁶ Visscher, Hugo: *Guilelmus Amesius, Zijn leven en werken*. Haarlem, 1894. Reuter, Karl: *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des reformierten Pietismus* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der reformierten Kirche 4.) Neukirchen (Moers) 1940.

elve, hogy az egyház, Krisztus egy, egyetemes egyháza a gyakorlati valóságban mint egy-egy helyre letelepedett *gyülekezet* jelenik meg, magassabbrendű egyházszervezetre — eltérőleg a klasszikus kálvini presbiteriánizmustól — tulajdonképen még *nem* hierarchikus formában sincs szükség, az egyes gyülekezet — Krisztus egyetlen fősége alatt — önkörében szuverén, más gyülekezetektől és felettes szervektől legfeljebb testvéri tanácsot és segítséget fogadhat el, de nem kötelező irányítást és főként nem rendelkezést. Így lett A m e s i u s a puritánizmus *congregationalismus* vagy *independentismus* néven ismert balszárnának, ha nem is megalapítója, de mindenesetre legnagyobb hatású teológiai képviselője. Hollandián kívül legerősebb hatást a magyar puritánusokra tett. Ezek legfőképen az ő hatása alatt fordultak szembe a korábbi református ortodoxia merev scholasticismusával s kívánták felszámolni — sikertelenül — a magyar református egyházba átöröklődött püspök-esperesi kormányzatot és zsinati alkotmányt. E törekvésekben éppúgy nem vezette őket szélsőséges forradalmi rajongás, mint mesterüket, akinek az angliai independentismusban fellépett ultraradikális, szektaszerű s a politika terére is átcsapott jelenségeket nem lehet számlájára írni, mert amilyen kiegyensúlyozott lélek, éppoly átfogó szemléletű teológus és bölcsen mérsékelt egyházjavító volt, politikával pedig nem foglalkozott. Szellemi hatása azonban így is éppen elég egészséges izgalmat és erjedést idézett elő magyar követőinek lelkivilágában, akiket egyházuk hivatalos közvéleménye jó sokáig nyugtalan és éretlen forradalmároknak bélyegzett s ennek megfelelően bánt is el velük.

Csaknem félszázadnak kellett eltelnie a nagy angol mester halála után, míg olyan magyar követője akadt — éppen a Martonfalvi személyében —, aki már akadálytalanul és büntetlenül hirdethette eszméit, holott azoknak nem egy ponton megnyilvánuló erős progresszivitásából semmit sem leplezett el, sőt azt még némely vonatkozásokban, úgy látszik, a saját indításából meg is toldotta.

Martonfalvi Amesiuss nyomán lépten-nyomon igen erősen kidomborítja azt az ekklesiastikai alapgondolatot, hogy a Krisztus egyházának látható megjelenése e földön egyedül az egymás közt önkéntes szövetségre (foedus, v. ö. az előbb említett Covenant-tel!) lépett hitvalló keresztyének konkrét helyi gyülekezete. Ennek tagja senki sem lehet pusztán beleszületés által és a keresztség ténye alapján: arra alkalmas korban, önkéntes hitvalló aktus által, *külön felvétellel* válik csak a gyülekezetnek, tehát az egyháznak is teljesjogú tagjává. Minden ilyen gyülekezet csak annyi hívő és hitvalló tagból állhat, amennyien egy helyben egyszerre összejöhetnek az ígét hallgatni, a sákramentumokkal élni s egymás között az újszövetségi egyházfegyelmet gyakorolni.¹⁷ Ebből rendkívül fontos következmények folynak. Nemcsak az, hogy a helyi gyülekezetek fölött álló szervezetbe foglalt közösségeket — tehát a kisebb-nagyobb egyházkormányzati egységeket, vagy épp a tartományi, az országos egyházat — *nem* lehet egyháznak nevezni újszövetségi alapon,¹⁸

¹⁷ L. *Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae*, Debrecen, 1670. 755-6., 763., 948., 963., 980., 1025-1032. l. *Tan. és Cáf. Theologia* 488. l.

¹⁸ *Tan. és Cáf. Theologia* 295. l.

és hogy a senior (esperes) meg a püspök egyébként bibliai eredetű elnevezéseit minden egyes helyi lelkipásztor viselheti — és jogosan csak az viselheti.¹⁹ Hanem következik az az általa rendkívül élesen hangoztatott követelmény is —, amely átütő igazsága ellenére mind e mai napig megvalósítatlan a magyar református egyházban —: hogy a tömeggyülekezetek a nagyobb városokban és helységekből, elsősorban magában Debrecenben lehetetlen alakulatos, azokban igazi igehallgatás, sákramentomokkal élés, fegyelem, pástorkodás éppúgy nem lehetséges, mint ahogyan nem tapasztalható bennük a hitvalló önkéntesség alapján kialakuló egyháztagság sem, ezeket ennél fogva sürgősen fel kell osztani igazi, élő gyülekezetekre, az újszövetségi mértéknek megfelelő valóságos egyházakra.²⁰ Ennek — mondja kegyetlen szókimondással — leginkább csak a lelkipásztorok hatalomvágya és anyagi önzése állja útját (s itt elsősorban megint a debreceniekre céloz!).

Az autonóm újszövetségi egyházgyülekezet természetesen maga választja lelkipásztorát és minden egyéb tisztviselőjét, akiket Martonfalvi a klasszikus kálvini felsorolás jellemző megváltoztatásával így sorol fel: doctorok (akiken ő a teológiai professzorokat érti), csak *utánuk jönnek* a pástörök, a presbiterek és a diakonusok, akik mellett már a diakoniszszakát is (ami akkor ritkaság) külön megemlíti.²¹ A világi hatóság, a magisztrátus, nem jogosult arra, hogy e tisztviselők közül akármelyiket is beállítsa: joga és kötelessége ugyan az egyházat szent hivatása gyakorlásában védeni és támogatni, olykor még egyes rendkívüli módokon is segítségére siethet — ezt Martonfalvi együtt vallja az egész puritánizmussal, kivéve annak legszélsőbb balszárnyát, mely azonban hazánkban nem lépett föl —, de nincs joga az egyház *helyett*, annak Istentől rendelt hatáskörében eljárni, még kevésbé a fölött uralkodni. Martonfalvi e tekintetben is szembehelyezkedik korának és népének egész református egyházi gyakorlatával, amelyben a világi felsőségnek alsóbb és magasabb fokon, a lelkészválasztástól kezdve a fegyelmezésig s a magasabbfokú egyházkormányzó szervek befolyásolásáig, kiemelkedő és némely vonatkozásban a legutóbbi időkig fennmaradt szerepe volt. (Tudjuk, hogy az oly helyeken, mint pl. Debrecen, századokon át egy volt a városi igazgatás az egyházzal).²²

Mindezek után nem meglepő, ha Martonfalvi a *világi* politikai és szociális kérdésekről sem gondolkozott konzervatívabb módon, mint az egyháziakról. Itt már, amennyire ez idő szerint meg tudom állapítani, fiatalos merészségével még nagy mesterén, A mesiuson is túlment, akit sokkal inkább foglalkoztattak az egyéni, mint a politikai és szociális

¹⁹ *Exegesis* I. 1032. l.

²⁰ U. o. 1027—28. l. — Mindezeket a kéziratot előadásszöveg (melyről alább szövegek) még jobban részletezi, még pedig különös — és kegyetlen — tekintettel éppen az akkori Debrecenre. Azt mondja, hogy ha az akkori Londonban lehet 160 templom, Debrecenben is lehetne 4, 5 vagy 6. Sőt az egyik kézirat feljegyez még arra utalást is, hogy lám a törökök is kicsiny imádkozó helyeket építenek, de sokat! Itt következetesen alkalmazza mesterének fejtegetéseit (*Medulla* I. kv. XXXIX. fej. 17—19. §§.) a magyar viszonyokra.

²¹ U. o. 1047—48. l.

²² *Tan. és Cáf. Theologia* 525. l. A puritánizmus és a theokratikus gondolat viszonyára l. Lang A., i. m. 92—93. l.

etika problémái. Mindenesetre azonban logikusan következett az A m e - s i u s és a M a r t o n f a l v i egyháztanából, az önkéntes hitvalláson és csatlakozáson alapuló gyülekezet autonómiájából és autarkiajából, hogy politikailag sem lehettek másnak, mint az autonom emberi személyiségek demokratikus önkormányzatának szószólói. „Parancsolja-é az Isten, hogy a' polgári társaság vagy egy nagy Úrtól, vagy némely fő emberektől, vagy edgy-néhány köz népből valóktól igazgattassék?” — kérdi M a r t o n f a l v i. „Nem; hanem reá bízva arra a társaságra, hogy úgy igazgassa magát, a' mint a' benne való kegyességnek és igazságnak fel-állítására és gyakorlására hasznosbnak ítéli.”²³ Ebből az következik, hogy a polgári társaság a maga önkéntes elhatározásából tarthat ugyan monarchikus vagy arisztokratikus államformát is, éppúgy, mint demokratikus — M a r t o n f a l v i mind a hármat nemcsak a valóságban észleli, hanem elvileg is lehetségesnek tartja²⁴ —, de tiszta demokratikus állásfoglalása éppen abban jut kifejezésre, hogy szerinte *magára a polgári társaságra bízta Isten azt*, hogy államformáját az istenfélelem és a természetjog követelményeinek az adott helyzetben legjobban megfelelő módon megállapíthassa.

Puritán demokratizmusának azonban még sokkal mélyebb megalapozása s ebből következőleg meglepő, és korábban Magyarországon eddig, úgy látszik, példátlanul merész szociális vetülete is van. A háromféle — egyházi, politikai, szociális — szempont ott kapcsolódik nála fölöttébb érdekesen, ahol annak a már ismert tanításának fejtegetése kapcsán, hogy az egyház nevet igazában csak a „*particularis ecclesia*” érdemli meg s minden particularis ecclesia egyjogú és független egymástól, maga veti fel a következő ellenvetést: „*Van olyan egyház, amely a jobbágyság jogán szolgálója egy másik egyháznak, mint a szováti a debreceninek: tehát nem minden keresztyén egyház egyenlő. Felelet: Tagadom a következtetést; mert az ilyen jobbágyság nem jogosan, hanem jótalanul áll elő.*”²⁵

²³ U. o. 325—26. l.

²⁴ *Eregeſis* I. 789. l.

²⁵ „Obj. Aliqua Ecclesia jure jobbagionatus ancillatur alicui Ecclesiae, ut Szovatina Debrecinae: Ergo non omnes Ecclesiae Christianae sunt pares. Resp. Conseq. negatur: quia talis jobbagionatus non fit jure, sed injuria.“ *Eregeſis* I. 1025—1026. l. — A felhozott konkrét eset megértéséhez tudni kell, hogy Szováton (a mai Hajdúszovátton) még 1503-ból eredőleg volt a debreceni plébániának egy zálogos rész-birtoka (18 porta), amelyet G ö n c z i György püspök, a város református prédikátora 1579-ben mindenestől átengedett Debrecen városának. A későbbi perlekedések befejezéseképen a város 1591-ben a „szováti papszer“-nek zálogos helyett örökös birtokába jutott s ennek jövedelméből fizette lelkészeit. L. H e r p a y Gábor: *A szováti papszer*. Debreceni Protestáns Lap, 1916. 314. skk. l. Z o l t a i Lajos: *Ismertelen részletek Debrecen multjából*. Debrecen, 1936. 103. l. — Egyébiránt M a r t o n f a l v i - n a k az *Eregeſis Primi et Secundi Libri Medullae Amesianae* c. műve ama formájából, amelyet még a nyomtatott kiadás megjelente előtt, 1666-ban debreceni teol. hallgatóinak adott elő (és amelynek két, diákjai által készített, csekély eltérések híján egyező, viszont a későbbi nyomtatott szöveggel szemben érdekes eltéréseket mutató kéziratos példányát is őrzi a debreceni kollégiumi könyvtár), kiderül, hogy ő nemcsak azt kifogásolta a debreceni és szováti eklklésia viszonyában, hogy az utóbbinak jobbágyl szolgálatait az előbbi igénybevette, hanem azt is, hogy az előbbi, nyilván egyrészt nagysága, másrészt földesurasága jussán, kötelezőleg elő akarta írni az utóbbi

Hogy pedig Martonfalvi nemcsak a felhozott konkrét esetre nézve tagadja a jobbágyság jogos voltát — mintha talán egyházi szempontból tartotta volna méltatlannak, hogy egy jobbágyközség egyháza a szabad polgárokból álló egyháznak robotot és egyéb jobbágyi szolgáltatásokat teljesítsen —, ez kiderül a valamennyi között legnagyobb vonalú és legmerészebb szociális teológiai fejtegetéséből, amely szószerinti fordításban így hangzik:

„Kérded, volt-é Ádámnak impériuma a tőle származott emberek fölött, vagy ezek közül akármelyiknek is akármelyik másik fölött. Ám lehetett Ádámnak az ő ivadéka fölött atyái impériuma, de nem kényúri, még kevésbé zsarnoki impériuma, amelyet ma némelyek gyakorolnak mások fölött, akik pedig hozzájuk teljességgel hasonlók. Kérded, — folytatja rögtön tovább — szabad-é valakinek a saját nemzetéből való jobbágyokat tartani? Nem szabad, 1. mert az ember csak más teremtményekre kapott impériumot, az embertársára nem. 2. Mert egy barbár népek sincsenek a saját kebeléből való jobbágyai. 3. Mert minden ember egyenlő természettől fogva. Ezt tanítjuk némely olyan keresztyénnel szemben s azoknak némely lelkipásztoraival szemben, akik jobbágyokat tartanak és védelmezik a jobbágyság rendszerét.”²⁶

számára az istentiszteleti rendtartást, sőt még az elmondandó prédikációkat is. „In quo consistit Ecclesiarum illarum Novi Testamenti una, eademque potestas? — olvassuk a két kéziratban. — In eo, ut ab alia una ne dependeat, una alii ne subiciatur, vel ratione cultus, vel ratione modi Deum colendi, vel ratione servitutis rusticae. Contra Pontificios et Nostrates, qui Ecclesias minores subjiunt Cathedralibus, qui illis et cultum Dei, et modum cultus Dei praescribunt, eis certas quasdam postillas proponendo, quippe jubent illas sibi servire. E. G. Potestne Ecclesia Debreczina, Szovatiensi praescribere cultum Dei, vel modum colendi? Non. Qu. Ecclesia Szovatiensis, jurene servit Ecclesiae Debreczinae, et ejus Pastoribus? Injuria (Injuste et inique). Potestne haec Ecclesia Szovatiensem urgere (cogere), ut eo modo colat Deum, quo ipsa? Non. Ergo nullo modo dependetne una Ecclesia (vel minima) ab alia etiam maxima? R. Dependetia alia est, unionis, confoederationis, amicitiae, coordinationis, sive mutuae conjunctionis, vel subordinationis; isto modo pendet, hoc non item.“ A két kézirat eltéréseit, amelyek nagyjából csak elírások, egyeztetjük. Könyvtári jelzetük R 168. (*Medulla Theologiae Amesii*, leírója Losonci György) és C 1154. (HERMENEIA *Medullae*, leírója nem állapítható meg). Ez a most idézett szöveg a Lib. I. Cap. 39. §. 17. magyarázatának kézírással följegyzése.

²⁶ „Quaeres, An Adam habuisset imperium in homines a se procreatos, et eorum aliquis in aliquos? Habuisset Adam imperium in suam posteritatem paternum: sed non despoticum, multo minus tyrannicum quale quidam exercent hodie in alios sui plane similes. Quaeres, licetne alicui jobbagiones suae gentis habere? Non. 1. Quia imperium hominis fuit in creaturas alias, non in hominem. 2. Quia nulla barbara natio habet pro colonis suae nationis homines. 3. Quia homines omnes sunt aequales naturâ. Contra Christianos quosdam, et eorum aliquos pastores, jobbagiones habentes, et jobbagionatum defendentes.“ *Exegesis* I. 173. 1. — Ezt a kéziratok előadásokban sokkal keményebben fejezi ki így: „...Contra christianos quosdam, et eorum cane impudenciores Pastores, ut sunt: St. S. P. M. colonatum defendentes.“ Azt még nem volt módon megállapítani, mely lelkési személyeket bélyegzett meg ily kíméletlenül diákjai előtt; az akkori debreceni prédikátorok közül ezek a kezdőbetűk egyikre sem találunk. — Megjegyezzük, hogy az Amesius *Medullájában*, a Martonfalvi közvetlen mintájában és vezérfonalában (1685-i debreceni kiadás 40. l.) az ádami impériumnak ez az egész kérdése csak érintve van a megfelelő §§-okban, úgy hogy ebből is valószínű, hogy a kifejtésnél közvetlen ágostoni hatás alatt állott Martonfalvi.

Martonfalvinnak ezt az állásfoglalását valószínűleg befolyásolták a debreceni helyi viszonyok, különösen bizonyos lelkipásztorok iránti esetleges resensusa és a „szováti papszer” miatti méltatlankodása. Másfelől kétségtelen, hogy őszerinte is van *jogosult* jobbágyság (pl. ha idegen, ellenséges népből való hadifoglyokat tesznek jobbággyi állapotba). Mindezt a mérlegre téve, mégis a gondolatszabadság ama korban Magyarországon hallatlan megnyilatkozását kell látnunk Martonfalvi irányú eszméinek szóbeli és írásbeli szabad hirdetésében — egy olyan városban, amely a Kollégiumnak és Martonfalvinnak is kenyéradó gazdája volt s amely az időben már maga is a magyar nagyföldesurak sorába emelkedett.²⁷

²⁷ Zoltai i. m. 101. — Az *Exegesis Libri Secundi Medullae Amesianae*-ben (Debrecen, 1675), a XX. fejezet 18. §-ában azt fejtegeti Martonfalvi, hogy az igazságos háborúban foglyul ejtett ellenség joggal ejthető jobbággyi állapotba, illetőleg szolgaságba, minden javaival együtt. De itt rögtön hozzát teszi, hogy először is csak igazságos háborúról lehet szó s nyíltan megmondja, hogy a svédek és a magyarok által a lengyelek ellen 1657-ben indított háborút (a II. Rákóczi György-féle szomorú végű kalandot) ő a maga részéről nem tartja igazságosnak! (I. fentebb a 10. jegyzetet.) — Azután: a saját népünkben valókval és azoknak javaival még igazságos háború esetén sem lehet úgy bánni, mint az ellenségével. „Peccant ergo Domini terrestres, potentes, qui extra bellum pauperes, populares suos, et peregrinos in suis pagis, et locis habitantes, vel commorantes, harpyarum instar, occupant, captivos, servos, jobbagiones efficiunt.” Itt is utal arra, hogy Isten „hominem talem alteri homini occupandum nunquam proposuit”. A kéziratot előadászövegekben ez sokkal rövidebben van meg, de az 1657-es hadjáratot ott is megbélyegzi. Maga Amesiuss erről a háborús foglalási és foglyulejtési kérdéstről műve megfelelő helyén csak egyetlen mondatban nyilatkozik.

Ugyancsak az *Exegesis* II-ben (Cap. 20. §. 23.) a szerződési jog teol.-etikai boncolgatása során megemlékszik M. azokról a contractusokról, quibus bona terrestria acquirimus. Ezek közé sorolja egyebek közt az emphyteusist, vagyis az örökhaszonbérletnek (esetleg a nagyon hosszú lejáratúnak) azt a formáját, amely a késő római jogrendszerből ment át a középkorba s onnan még több-kevesebb átváltozással az újkor Európának mindama jogterületeire is, amelyekre és ameddig a római jogrendszer hatása kiterjedt. Martonfalvi mostmár azt tanítja, hogy „*ex hujus emphyteuseos abusu ortus est jobbagionatus noster, qui certe Aegyptiaca servitute in nonnullis locis, major est.*” (Ex. II. 1109. l.) A kéziratot előadásokban ezt egyfelől azzal egészíti ki, hogy az emphyteusist a magyar „Szállásosság” szóval akarja magyarázni, másfelől pedig hivatkozik — nem pontos idézéssel ugyan — Decius Fülöp (Filippo Decio) humanista kánon- és római jogász (1453—1535) *De iure emphyteutico* c. művére (Pavia 1476, 1489). Minderről maga a *Medulla* a megfelelő helyen egy ígét sem szól.

Martonfalvinnak ez a történetconstructiója önkényes ugyan, de hatalmas, és igen emelkedett lélekre vall. A magyar jobbággyiság kialakulása történetileg nem vezethető le az örökhaszonbérletből, bár az európai és magyar jobbággyitörténetben tényleg akadnak bizonyos olyan párhuzamok, amelyek nem tesznek teljesen alaptalanná ilyen utólagos constructiót. De minden időnk nagy reformereinek közös módszere, hogy a megreformálandó, illetőleg eltörölnendő állapotot félig-meddig süllyedésnek tüntetik fel egy letűnt aranykorhoz képest. Természetesen abban is téved M., hogy a magyar szállásosságot, ezt a legszegényebb jobbággyi állapotot azonosítja a külföldi emphyteusis-szel, ami kicsi híján szabad birtokosság. De ebben valószínűleg Apáczai Csere János nyomán halad, aki a *Magyar Encyclopaediában* (I. az 1867-i pesti kiadás 121. lapját) már 1653-ban, ill. 1655-ben megtesz egy teljesen hasonló szövegű nyilatkozatot.

A fentiekre nézve, lexikális adatokon kívül, főképp dr. Szabó István közönnel vett szíves felvilágosításainak vettem nagy hasznukat.

A közvetlen indítást Martonfalvi ennek a nézetének kialakítására aligha magától Amesiustól kaphatta — aki ezzel a kérdéssel tudomásom szerint nem foglalkozott, az akkori angol-holland polgári demokrácia fejlettebb társadalmi szemhatárában már nem is nagyon volt szükséges foglalkoznia —, hanem attól, akit Amesiussal és Kálvinnal együtt vallott legnagyobb ókori mesterének, Szent Ágostontól. Augustinusnak a *De Civitate Dei*-ben erről a kérdéstről, a természetjogi és bibliai szempontok felette érdekes kombinálásával, olyan tanítása olvasható, amellyel a Martonfalvié lényegileg egyezik. Ágoston itt arról tanít, hogy a krisztusi szeretetparancs alapján a keresztyén családban és egyéb közösségekben tulajdonképpen nem lehet impériumról és engedelmességről szó, hanem csak kölcsönös tanácsolásról és segítésről, szolgálatról. Mert az ilyen közösségben „nem uralomvágyból parancsolnak — úgymond —, hanem a segítő tanácsadás kötelessége szerint: tehát nem az uralkodás gögjétől fűtve, hanem könyörületes gondoskodásból.” Ez pedig — folytatja — nem más, mint a természet rendje. Isten úgy teremtette az embert, hogy az *állatokon* uralkodjék. Az eszes lényt, akit saját képére teremtett, csak a nem-eszes lények fölötti uralkodásra rendelte, az ember ember fölött nem, csak a barom fölött uralkodhatik. („Rationale factum ad imaginem suam, noluit nisi irrationalibus dominari: non hominem homini, sed hominem pecori.”) Az első igazak nem annyira emberek királyaivá, mint inkább barmok pásztoraivá rendeltettek. Az ember rabszolga-sorsra jutása a bűnesetből következett: Noé használta először a rabszolga szót fiának, Khámnak megbüntetésére. „*Prima ergo servitutis causa peccatum est . . . Nullus autem naturá, in qua prius Deus hominem condidit, servus est hominis aut peccati.*” Tulajdonképpen tehát csak *poenalis servitus*-ról lehet szó; annak, hogy az ember embernek rabi módon szolgáljon, igazában csak büntető jellege lehet.²⁸

Isten teremtési rendjében nincs benne az embernek ember fölött gyakorolt impériuma, amelyhez, ha a bűneset után kikerülhetetlen is, mindig bűn tapad: ez a mélységes ágostoni tanítás, ez az éppoly keresztyéni, mint amennyire természetjogi, humanista igazság tündöklök fel abban a lobbanó tűzfényben, amelyet a fiatal puritánus debreceni professzor lelke Széchenyi István előtt másfélszázaddal a magyar jobbágykérdésre vet. Martonfalvi e tanításának értékéből semmit sem vonhat le előttünk az a tény, hogy eddigi tudásunk szerint teljesen következmények nélkül maradt. De hogy a puritánizmus szellemének éppen a jobbágykérdésben valamiféle gyakorlati hatása is lehetett magyar földön, arra következtetni enged az a tudományosan nemrég kimutatott tény, hogy a

²⁸ Augustinus, *De Civitate Dei* Lib. XIX. Cap. XIV—XV. — Ágoston e gondolatai közül némelyek kétségtelenül visszacsengenek Amesiussal követező szép fejtegetésében is: „*Perfecta servitus poenae, non potest jure locum habere, nisi ex delicto gravi quod ultimum supplicium aliquo modo meretur: quia libertas ex naturali aestimatione proxime accedit ad vitam ipsam, et eidem a multis praeferrí solet.*” *De Conscientia, et ejus jure vel casibus* c. híres műve V. könyve 20. fejezetéből (debreceni, 1685-ös kiadás, 319—320. l.).

XVII. század nevezetes magyarországi *jobbágyvédelmi* intézkedéseiben ugyanaz a Lorántfi Zsuzsánna fejedelemasszony járt elől a maga hatalmas gömöri jószágain, akit a magyar világi társadalomból legelőször hódított meg és formált igazi hitvalló személyiséggé a puritánizmus szelleme.²⁹

* * *

Korunk legnagyobb protestáns teológusa, B a r t h Károly azt mondja az egyik legújabb dolgozatában a puritánus, különösen pedig az independens-congregationalista szellemről és tanításról: „Nincs igaza annak, aki azt állítja a Zarándok Atyákról, hogy önekik, amikor a maguk szabad szellemében felépítették az egyházat s az államot, nem lett volna elég erejük a rend megteremtésére. És aligha önkényes elképzelés az, hogy az angol embernek annyira híres és megokoltan híres politikai józansága és érettsége kapcsolatban van azzal a ténnyel, hogy ott századokon át éppen ilyen keresztyén közösségek éltek.”³⁰ Minálunk ekkora formálóerőt a puritánizmus nem fejthetett ki sem politikai, sem társadalmi vonatkozásban. De nélküle, a XVII—XVIII. századfordulói magyar tragédia sötét és véres keleti színpadán még sokkal kevesebb reménysugár csillant volna fel és még sokkal kevesebb, kínoktól felszántott magyar lélekbe hullott volna bele — eszmék és álmok alakjában — a jövő magvetése.

Révész Imre.

²⁹ Ila Bálint: *A gömöri jobbágyosság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig*. Budapest, 1938. 32—39. l.

³⁰ „The Church — the living Community of the living Lord Jesus Christ“ c. oekumenikus konferenciára készített dolgozata végén. Németül egyidejűleg „Die Schrift und die Kirche“ c. füzetében, a Theologische Studien c. sorozatban, Zollikon, 1947.

A HOLLANDIAI REFORMÁTUS EGYHÁZ ELLENÁLLÁSA A NÉMET ELNYOMÁS IDEJÉN.

DEKKER VILMOS ÁBRAHÁM

losdorpi református lelkésznek, a Debreceni Kollégium tb. professzorának székfoglaló értekezése.*

A második világháború öt éve alatt Hollandiában engesztelhetetlenül harcolt egymás ellen Krisztus és Béliál.

1940 május 10-ének éjszakáján riasztotta fel álmából békeszerető népünket a nemes germánok áruló betörése. Hadseregünket húszszoros túlerő rohanta meg. Száz meg száz német repülőgépről szálltak le holland egyenruhába öltözött ejtőernyősök. Voltak ezek közt olyanok is, akik tisztességes zeelandi parasztnak, ápolónőnek vagy a katolikus délvidéken szerzeteseknek, papoknak voltak álcázva. Voltak köztük olyanok, akik gyermekkorukban Hollandia vendégszeretetét élvezték s most kalauzul szolgálták a német bandák számára. Ott voltak köztük a híres német szobaleányok, akik most azért tértek vissza, hogy a jól ismert házakban, ahol előbb éltek, minden titkot eláruljanak. A védtelen Rotterdamt tűzhálra ítélték az irgalmat nem ismerő hóhérok. Winkelman tábornokunk fegyverletételre kényszerült.

Ekkor kezdődött meg a harc a nemzeti szociálizmus pogány hatalma és Hollandia keresztyén népe közt. E harcban a nemzetet segítette az anyaszentegyház általában, különösképen pedig a Ned. Herv. Kerk (Hollandiai Református Egyház), mint az Una Sancta szerény része.

Ha Dr. Seyss-Inquart, a Reich főkormánybiztosa, megtartotta volna a hágai lovagteremben május 29-én tett ígéretét, hogy a holland nép jellemét kiméli fogja s nem fog reánk idegen ideológiát erőltetni — akkor

* Dekker Vilmos Ábrahám tiszteletbeli professorunk székfoglalója nem han-
gozhatott el, mert a tb. professor rajta kívül álló okokból nem érkezhett meg
a kitűzött napra (március 16.-án lett volna székfoglalója), sem később. Noha a ma-
gyar hatóságok megadták beutazási engedélyét, egy átutazási vizum és otthoni okok
következtében útja végül is elmaradt. Pedig egyházunk és nemzetünk e melegszerű
barátjának minden vágya az volt, hogy 1948. március 15.-éjét Magyarországon, illetve
Debrecenben ünnepelhesse meg. Székfoglalóját már régen őrzi a szerkesztőség, mert
csak elhangzása után akarta közzétenni; most már azonban nem látja okát a további
fiókbantartásának.

Dekker V. Á. jelenleg a Groningen provinciabeli Losdorp református egy-
házának a lelképásztora, 1888-ban született. Több theologiai és egyházi mű szerzője,
hazánkról és egyházunkról is számos cikket és tanulmányt írt. A húszas évek ele-
jén, amikor ezrével vitték Hollandiába az éhező magyar gyermekeket, kedvükért
feleségéstől magyarul kezdett tanulni. *Nyelvünket kitűnően bírja és székfoglalóját
is magyarul kívánta volna megtartani.* Többször járt hazánkban. Áldozatos mun-
kásságáért kormányunk annakidején vöröskereszt-érdemrenddel tüntette ki. Ma is
őszinte és megértő barátunk (Szerk.).

talán idő jártával népünk egy része kiengesztelődött volna a zsarnoki megszállással. De ő excellenciáját nemsokára már így nevezték el nálunk: „A hazug, aki sántít“.

Második, 1941 július 13-án tartott beszédében már arra akarta a hollandokat megtanítani, hogy „a vér szerint való kapcsolódás (Blutsverbundenheit) a legnagyobb dolog, amit ismerünk, mert attól függ minden más értékünk: család, barátság, hűség, becsület stb.“. És ráadásul hozzátette: „A munkaszolgálatnak nacionálszocialisztikusnak kell lennie.“ Ezzel a kocka el volt vetve s az egyház fölvette a neki odadobott kesztyűt.

Sajnos, amint a nemzet, úgy az egyház is készületlen volt. Szerencsétlen belső pártharcok szaggatták szét s egy önmagával meghasonlott országhoz hasonlított. 1816-ban keletkezett szentírássellenes szervezete megakadályozta az egyházat abban, hogy egyházként manifesztálja magát. Legmagasabb kormányzószervének, az országos zsinatnak — így szólít a királyi utasítás — nem volt szabad nyilatkoznia a hitvallásról, csak adminisztrálásra, tudomásulvételre és ellenőrzésre volt jogosítva. A régi különbségtétel az ecclesia audiens és az ecclesia docens ködött nem teljes, mert ezeken kívül még meg lehet említeni az ecclesia dormiens-t és az ecclesia tacens-t is. Pedig most az egyháznak nagyon is szólnia kellett, tiszta hangon, hatalmas üzenetet — mert „ha a trombita bizonytalan zengést tészén, kicsoda készül a harcra?“ És bizony az egyház, mint a mesebeli alvó királykisasszony, már száz év óta nem beszélt. Feküdt a holland egyház tehetetlenül, megkötözöten, mint a befagyott Duna télen.

Azonban az erős jégpáncél alatt is folyt az élővíz, feltartóztathatatlannul és szüntelenül. A megmerevült, megkövesedett egyházban is ott szenderegtek az Evangélium isteni erői, hogy az Istentől elrendelt időben széttörjék a bilincseket, teljességükben kibontakozzanak és érchangan tegyenek bizonyosságot Isten szent törvényének szigorú követeléseiről és Isten atyai szeretetének édes vigasztalásairól.

Felléptek olyan nagynevű theologusok, mint Dr. Miskotte amsterdami lelkipásztor, most leydeni egyetemi tanár, aki csaknem egy emberéleten át állott a résen a zsidóság védelmében a pogánysággal szemben. Lásd a zsidóságról szóló doktori értekezését (ezt a könyvét Hollandiában aranykoszorus kitüntetésben részesítették, mint korunk legjobb doktori értekezését). Lásd továbbá Edda és Thora c. könyvét, amelyben a germán mythos és a kijelentés Istenébe vetett hit közt von párhuzamot.

Már 1933—34-ben tartott Dr. Miskotte, még Haarlemben, előadásokat „időszerű kérdésekről“, mint pl.: Keresztyénség és fasizmus; Messiánizmus és világpolitika; A zsidógyűlölet rejtélye. Ezekben az előadásokban messzefénylő prófétai világosságot vetett az antikrisztusi erők szellemi hátterére.

De voltak az országban egyszerűbb lelkek is, mint pl. Boschma Hilbrandt, az evangélista, aki már 1933 előtt bizonyosságtételek sorozatában óvott a harmadik Reich ideológiájának rettenetes veszélyeitől. „Krisztus és Hitler“ volt a címe az egyik riasztójelének, „A zsidóüldözés talánya“ a másiknak, Ilyen volt Dr. Harens de Haas zwollei lelkipásztor is, aki a rábízott nyáját meg akarta védelmezni a ragadozó farkasok

ellen, és amikor Mussert, Hollandia kisformátumú Führerje Zwollében beszélt, ez a lelkipásztor öt nyilvános vitára szólította fel. A Führer ezt felelte: „Nem, én nem megyek szóvitára senkivel. Azok, akik még most nem bíznak bennem, a jövőben bízni *fognak*.“ Azonban Dr. Harens még ugyanazon a héten beszédet tartott egy nyilvános összejövetelen, elvileg harcolva a nácizmus ellen.

Azután ott volt az ú. n. lunteren-i kör, kiváló lelkészek és egyháztagok csoportja, akik 1940 augusztusában azért jöttek össze, hogy tárgyaljanak azokról a nehéz kérdésekről, amelyek előtt ezekben a napokban állottak a keresztyének és a hazafiak. E körbe tartoztak: Dr. Koopman J., aki füzeteivel — pl. a „Majdnem elkéstünk“ cíművel — erélyesen kivette a részét a nemzetért való harcból; továbbá Dr. Eykman amsterdami lelkipásztor, aki „Építünk“ c. prédikációjával mutatott rá az Isten ígéjére, mint rendíthetetlen alapra; azután Dr. Oorthuys, Dr. Mis-kotte, Dr. Kroon és Mr. G. H. Slotemaker de Bruine.

Lakott továbbá sok holland lelkész a német határon: ezeknek már évek óta kapcsolatuk volt a határontúli lelkészársakkal és megvolt a megfelelő tájékozottságuk a német egyházi harc történetéről és jelentőségéről s így a testvéregyház multjáról való ismereteiknek hasznát tudták venni a saját gyülekezetük jövője számára.

Ezenkívül hálásan kell megemlékeznünk a *külföldi kapcsolatokról*. Habár a megszálló igyekezett a csizmája alatti országokat a külföldtől elzárni s habár Hollandiát is úgy ellenőrizte, mint valami ostromlott várat, mégis voltak titkos kötelékek, amelyek a holland egyházat a világegyházzal összekötötték. A genfi Église nationale protestante küldött 1940 május 16-án egy levelet a hollandi református egyház címére, amelyben így szólt: A genfi egyház buzdó könyörgéssel kéri Istentől, hogy tegye még erősebbé az Önök bátorságát és vigasztalja meg szívüket s hogy tegye bizonyossá számukra a segítséget... Önök tudják, hogy a világ református egyházai, de a miénk egészen különösképen is, osztoznak az Önök szenvedéseiben és imádkoznak Önökért.

Az északamerikai Evangelical and Reformed Church pedig így üzent: Kérjük Istent, hogy e sötét napokban erősítse meg Önöket kegyelme teljességével... s adja meg Önöknek Szent Lelke vezetését azokban a súlyos döntésekben, amelyek elé állítottak.

Két év múlva (1942 aug.) megkaptuk az Egyházak Világtanácsának vigasztaló üzenetét is: Önök megmutatják nekünk, mit jelent Krisztus egyházának lenni, mert Önök mindent rátesznek az Isten ígéjére... az által, hogy az antikrisztusi gondolkodással és cselekvéssel szembefordulva merik inteni és óvni a népüket.

Különösen a svájci utat ismerték jól a mieink. Nem sokára létesült egy kéthetes futárszolgálat a két ország között. Dr. Visser't Hooft, az Egyházak Világtanácsának főtitkára volt a lelke ennek a szolgálatnak Genfben és ő volt ezalatt kiváltképen tájékozva az itteni állapotokról, úgy hogy 1944-ben ki tudott adni egy „Holländische Kirchendokumente“ c. füzetet francia, német és angol nyelven. Ezt az egész szabad világon mindenütt nagy érdeklődéssel olvasták.

Ezen az úton volt lehetséges tanácsot kapni a világhírű református teológustól, a baseli Barth Károlytól is. Kohlbrügge kisasszony nagy rettenthetetlenséggel át tudott csúszni a határon és a baseli tudósnak elébe tudott terjeszteni (1942 júliusában) öt égető kérdést: a királynéért való könyörgésről, az illegális szervezetekről, továbbá arról, meg kell-e az ellenség követelésére is mindig az igazat mondani, végül arról, hogy támogathatja-e a diakonia azokat a munkásokat, akik nem akarnak Németországba szolgálatra menni? Az 5. kérdés az egyházszakadás esetleges veszélyéről szólt. Barth felelete: „An meine Freunde in den Niederlanden“ (1942. aug.) nagy támogatást jelentett az ellenállási mozgalom és az egyház számára. Pl. a könyörgésről ezt írja: „A királynéért való imádság semmi áron el nem maradhat soha; articulus stantis et cadentis ecclesiae az.“

Azonban az a férfiú, aki minálunk a szétágazó szálakat mind összefogta és az egyház nagyon is szétszórt erőit egybegyűjtötte és szigorú rendben irányította a nagy cél felé, Dr. Gr a v e m e y e r K. H. E. volt. — Isten kezének eszköze abban, hogy édes hazánkban Krisztus egyháza megmenekült a végpusztulástól. Gravemeyer dr., akit az utrechti egyetem a győzelem után tüntetett ki a teol. doktori címmel, valóban „l'organisateur de la victoire“ lett, mint a Herv. Kerk. országos zsinatának a háború kitörése idején főtitkára. Április elején lett azzá (1940) és így a háború kitörésekor még hat hete sem állott ebben a felelős tisztségben. Amikor a zsinat megválasztotta, 19 szavazatból tizet kapott meg, tehát csak egy szavazattal szerezte meg a szükséges többséget. Valóban az isteni gondviselés csodája volt, hogy éppen a pontosan a megfelelő ember került a megfelelő helyre. A Mindenhatónak elég *egy* ember, ha az teljesen ismeretlen ember is. Az egyház története Isten kezében mintegy a tű hegyén nyugszik. Egyetlenegy ismeretlen zsinati tag elég volt az Ur kezében arra, hogy előidézze a hazai egyház történetében azt a fordulatot, amelyről a hívők végtelen, ujjongó hálával fognak megemlékezni még századok múlva is.

Dr. Gravemeyer titka az volt, hogy nem parancsolni akart, hanem szolgálni; nem intézett mindent egyedül, hanem tudós tanácsadók széles körére támaszkodott; és végül nem pihenni szeretett, hanem harcolni. Székfoglalása alkalmával kijelentette: nem jó, ha az egyház a saját javát célzó kérdésekben emberileg szólva 19 zsinati tag változatlan számától függ, hanem föltétlenül szükség van arra, hogy megfelelő úton és módon a legkülönbélebb erők vonassanak be a közös tanácskozásokban és az együttes munkába.

Röviddel a fegyverletétel után fontos beszélgetése volt Dr. Gravemeyernek egy előkelő államférfiúval, aki azt a véleményt fejezte ki, hogy az egyháznak el kell kerülnie minden harcot a megszálló hatalom ellen, s hozzátette: „Megyek beszélni a németekkel és megteszek minden lehetőt, hogy az egyház ezt az időt sértetlenül vészelje át.“

Ez Erasmusnak volt a bölcsessége — Lux Mundi!

Minden habozás nélkül válaszolt Gravemeyer: „Akkor én farkaszemet nézek veled. Az egyháznak ezt a harcot *nem szabad* elkerülnie.

Nem azért vagyunk itt, hogy elkerüljük, hanem azért, hogy bátran és hűségesen megvívjuk.

Ez Luthernek volt a hangja — Vox Coeli!

Ez az ember állott a szörnyű éveken át a kormányrud mellett, erős kézel vezetve az egyház hajócskáját. Éjjel-nappal Isten igéjének delejtűjére nézett, amely bár szüntelenül remegett a kezében, de változatlanul a mennyben ragyogó vezércsillag felé mutatott. Az árbóc tetején borús és derűs napokban vígan lobogott a keresztes zászló és hűséges hajóstársai énekeltek: „Mellettünk áll Istennek szent Fia, előttünk a biztos part!”

Amit az egyház akkor elmondott, azt mind ő mondta el előre neki. Hogy az egyház úgy van ma, ahogy van, és mindazt, amije van, Isten után neki köszönheti. Mindenütt ő állott ott, ahol a legnagyobb volt a veszély. Az ő ajkairól népünk fejére a vigasztalás és bátorítás édes balzsama áradt. Olyan volt, mint Janus, a rómaiak istene: kétarcú, a hiveknek a vigasztalás angyala, az idegeneknek rémület ördöge.

Nem csoda hogy ez a bajnok tövis volt az ellenség testében. Két-szer vetették börtönbe a németek, másodízben félévig, 1942 május 7-től karácsonyig. Röviddel kiszabadulás után egy Gestapomann megjegyezte: „Der verdammte Kerl ist wieder zurück.“ Egyébiránt már elfogatása előtt kijelentette a főtitkár egy Gestapó-kihallgatáson, ahol az egyházi kihirdetésről volt szó: az egyháznak nem lehet lemondani arról, amit kötelességének ismert fel, és sem ő, sem mások nem hátrálnak meg ebben a dologban fenyegetések, börtön vagy még rosszabb előtt sem.

Gravemeyernek csakugyan joga volt büszkén rámutatni másokra is. Az ő elfogatása után a zsinat elnöksége indult Prof. Schriecke igazságügyi főtitkárhoz, hogy a bebörtönzés ellen tiltakozzék, és ez alkalommal mondotta Dr. P. de Bruyn, a zsinat alelnöke, a halhatatlan szót: „Vannak dolgok, amelyekért az ember — ha kell — bátran lép a máglyára!” Erre Schriecke nevetve válaszolta: „Ma már nincsenek többé máglyák!” Sajnos, nemsokára kiderült, hogy vannak a máglyánál még rosszabb dolgok is.

És hála Istennek, több ilyen rendíthetetlen ember is harcolt az első vonalban. Ezt hadd mutassa meg a következő epizód: Augusztus elején a németek kihirdetik, hogy néhány tuzst agyon fognak lövetni. Az egyházak hevesen tiltakoznak. Erre Dr. de Wilde-t, a zsinat, másodtitkárát a birodalmi főkormánybiztosokhoz rendelték. Ott Graffke kapitány tudatta vele, hogy 50 személy van kijelölve agyonlövésre. Dr. de Wilde ez ellen erősen tiltakozik, mondván, hogy ezek a tuzok omnium consensu egészen ártatlanok, a nép nem fogja eltérni kivégzésüket, szörnyű felkelés fog kitörni. Graffke erre belépett egy szomszédos szobába, ahol Seyss-Inquart, Christiansen és Schmidt voltak együtt. Egy negyedóra múlva kijön és ezt mondja: „Már csak huszonötön vannak a kivégzendők listáján.” De Wilde újra kijelenti: „Ez még mindig túlságosan sok.” A kapitány megint eltűnik s ezzel az üzenettel tér vissza: „Most már csak öten maradtak.” De Wilde ismétli: „Még ez is túlságosan sok, én valamennyinek az elengedését kérem.” „Lehetetlen” mondja Graffke. De Wilde felkiáltott: „De hiszen ez borzasztó, ártatlanokat büntetni! Hát

nem lehet itt semmit sem tenni?“ Graffke : „Istenem, én nem tehetek róla, nekünk is parancsolták.“

De erősek voltak nemcsak a férfiak, hanem a nők is. „Proh, quales feminas habent Christiani!“ így kiállt fel egyszer a pogány rhetor Libanius (Ravasz : Homiletika 31. l.). Ha azonban ez a rhetor 1940-től 44-ig élt volna Hollandiában, kétségtelenül ezt mondotta volna : *Proh, quales feminas habent Batavi!* Már előbb megismerkedtünk Kohlbrügge kisasszonnyal, aki ismételten áttört a német vonalakon és elment a messze Svájcba, a legfontosabb okmányokat vive magával. Assen városában van a Ned. Herv. Kerk. elmebeteg-intézete : Port Natal és Világosság és Erő. 1943 március 11-én megjelentek ott a németek, hogy a zsidó betegeket kiragadják. Dr. van Rooyen asszony az igazgató, megtagadja a zsidó betegek kimutatását, amire letartóztatják. De az intézetben működő minden ápoló nővér mögötte áll és senki a kisujját sem mozdította, hogy elárulja az áldozatokat. A németek azonban mégis meg tudták szerezni a kulcsokat, amelyeknek segítségével kikeresheték a személyi lapokat s ezeknek révén hozzájutottak boldogtalan zsákmányaikhoz.

Magam ismerek egy asszonyt, aki a felszabadulás előtti utolsó éjtszakán úgy fetrengett az ágyán, mintha szülési fájdalomban feküdt volna — pedig nem arról volt szó, hogy gyermeke szülessék, hanem arról, hogy a fia minden pillanatban meghalhat... Mert éppen az ő ablaka alatt harcoltak az időpontban a falú partizánjai a Hitler SS-embereivel — s a partizánok közt ott volt az ő fia is. Minden lövés, amely eldördült azon az éjtszakán, mintha az anya szívéen ment volna keresztül, mert mindegyiktől azt kellett kérdeznie : A fiamtól jössz-e vagy a fiamba mégy? — Proh, quales feminas habent Batavi !

Még a gyermekek sem maradtak ki ebből. A Gestapo emberei nem egyszer betörték a lakásokba s kis gyermekeket szép szóval, játékszerrel, csokoládéval igyekeztek rávenni, hogy apjuk vagy bátyjuk rejtekhelyét elárulják. Nem volt gyermek, akit erre rávehettek volna. Parasztgyermekek a nyílt utcán csufolták Hitlert. Egy család egyszer az asztalnál ült ; az apa éppen elvégezte az imádságot és szemét kinyitván, látja, hogy egyik kisebb gyermeke ökölbesorított kézzel, fogcsikorgatva ül ott : Ijedten kérdi az apa : Mi lelt fiacskám, mi jutott eszedbe? — Hitler !

Mindezt az ellenállást a zsinat terelte határozott mederbe. Dr. Gravemeyer működött, mint hadvezér. Nagy vezérkara volt és úgy intézte a dolgot, hogy az egész harc központosítva legyen. Szerinte nem lett volna helyes, hogyha minden egyházkerület külön küzdött volna és mindenik lelkipásztor a saját bölcsességére lett volna hagyva. Az egyház egy test, tehát az egyház harcának is egységesen kell megvívátnia !

Az egyház egy test. A teológiai irányzatok, amelyek századok óta harcoltak egymás ellen, most eltűntek, minkenki egymás mellett vonult fel a közös ellenség ellen — és a napiparancs Hágából jött. Sokszor megtörtént, hogy a központi vezetőségnek való engedelmisség az életét mentette meg hűséges hazafiaknak. Nem egy elkerülte e börtönt, a gyűjtőtábor, sőt a halált, hogyha a német megállapíthatta a viselkedésről, hogy parancsra cselekedett : Ach so, es war Befehl !

A zsinat félévenként íg hirdetési útmutatót adott ki, megfelelő perikopákkal és homilétikai megvilágításokkal a lelkészek számára. Ezek nagyon örültek ennek s ez az útmutató hatalmas segítség volt arra, hogy a prédikáció az egész országban egységes szellemű lett. Sőt a zsinat szerkesztett — a legnagyobb titokban — külön istentiszteleti rendtartást a felszabadulás napjára: ez már hetekkel a nagy nap előtt ott volt minden lelkész kezében, anélkül, hogy a megszálló tudott volna róla valamit. A ma élő nemzedék soha el nem felejtheti az akkor énekelt zsoltárverseket (66. Zs. 5. 6. 7.):

*Mi fejünkre népet ültetél,
Mint a tevék terhelteténk,
Nagy árvizeket ránk eresztél,
Sebes tűzön által menénk.*

*De Te kivezérlél bennünket,
Megenyhítél, megnyugosztál;
Templomodban azért tégedet
Dicsérek szép áldozattal.*

*Amely fogadást néked tettem
Én siralmas ajkaimmal,
Inségemben mire feleltem
Esedezvén és szájjammal.*

*[Sok hízlalt szép kövér barmokat
Áldozatra adok neked,
Kosokat, ökröket, bakokat
Megégetek te előtted.]**

Ez a felszabadulási liturgia egy 170 számból álló okmánygyűjteménynek a 165. darabja. Találunk ebben kérvényeket, óvásokat, templomi szószéki hirdetésményeket, pásztori körleveleket stb. — amelyeket az öt háborús év alatt bocsátottak ki a Jávai utca 100. szám alól. Ezekben küzdött az egyház büszkén és szabadon a zsarnoksággal: hirdette megcsonkíthatlanul az Isten ígétjét, bátran megintette a felsőséget, fölvette a perét az üldözötteknek s az ártatlanoknak s tízezrek sebeire hintett vigasztaló balzsamot.

És itt különösen nyomatékkal kell kiemelnünk, hogy az egyháznak ez az engesztelhetetlen harca nem csak, sőt nem is csak elsősorban a hazánkon és népünkön elkövetett erőszak miatt tört ki; hanem elvileg azért, mert az Isten jogát megtiporták, az Evangéliumot meggyalázták, mert a germán pogányság Isten egyházának és Isten népének minden igazságát teljesen fel akarta morzsolni.

„Jobb ellenállás“: ez volt a címe egy röpiratnak, amely Dr. Miskotte tollából jelent meg 1941 márciusában. Ebben ez a hűséges hazafi ezt igyekszik megértetni: Van ugyan ellenállás, de ez nem helyes alapon áll

* Ez a félversszak a holland verses zsoltárátalköltésben nem ezt mondja, hanem általában a fogadás meg teljesítéséről s a hívő lélek életfogytig tartó hálájáról beszél.

és nem vezet az igazi célra. Az ellenállás igazi forrása ugyanis nem lehet a megbántott nemzeti dac, hanem a totális állam veszedelmes mivoltának helyes felismerése és a náciizmus istenellenes tanításának belátása. A totális állam az istentelen gondolkodás agyréme, amely ellentétben áll az első parancsolattal: Ne legyenek néked idegen isteneid én előttem! *Csak a mindenható Isten az egyedül totális!* És egyedül csak Krisztusnak, az Urnak van joga tőlünk *mindent* követelni! Házunk, telkünk, nőnk, gyermekünk, testünk, lelkünk — minden az Istené. És mi keresztyének egyedül Isten előtt borulunk le, senki más előtt ezen a világon!

Már mondtuk, hogy ez idő alatt 170 okmányban szólott az egyház. Öröm látni, hogyan nőtt fokozatosan ebben a sorozatban az erő, a bátorság és a hit. Szemmelláthatólag nőtt maga az egyház is a megpróbáltatások alatt: gyerekekből serdülővé, serdülőből ifjúvá, ifjúból férfiúvá és Krisztusban atyává.

Az egyháznak újra meg kellett tanulni beszélni, mert már elszokott a bizonyágtételtől. Milyen különbség van pl. a presbitériumokhoz intézett legelső üzenet — kelt a fegyverletétel után három nappal, — 1940 május 17. — meg a 127. sz. irat között, amely a birodalmi főköormánybiztoshoz intézett lángoló tiltakozás a vegyesházasságban élő zsidók sterilizációja ellen! Vagy vegyük a 156. számot 1944 novemberéből, ama „boldon kedd”^{*} után, a megsemmisítésről és a rémuralomról... Az első szám még mintegy a csecsemő dadogása, reszkető kézzszorítás, biztató intés a távolból: „Rebegve szólunk Isten vigasztalásáról... Kinyújtjuk kezünket Isten irgalmassága felé... Bízunk a jövőben... Kinyitjuk a szent Bibliát... Abba, édesatyánk!” — Most tessék emellé fellapozni az 1944 novemberében kelt megsemmisítő vádiratot: „Az egyházak nem viselhetnék a Krisztus nevét... ha nem tennének bizonyosságot Isten jogáról... hogy nem hagyja az Ur büntetés nélkül, aki az Ő parancsolatait lábbal tiporja...” „Főköormánybiztos Ur, az egyházaknak kötelességük az, hogy Isten nevében rászorítsák a megszálló hatalmat arra, hogy tegyen le oly cselekedetéről, amelyek a legelemibb emberiséggel is harcban állanak.” Itt érzik Illés prófétának izzó felháborodása; itt áll szemünk előtt Nátán próféta hős alakja, aki rettenthetetlenül szemébe vágja a hatalmasságnak: „Seyss-Inquart, te vagy az az ember!”

És most itt az ideje, hogy ez általános áttekintés után bepillantást nyerjünk az ellenállás néhány fő részletkérdésébe is. Azt hiszem, a legfontosabbak ezek: 1. a *prédikáció*, 2. a *másokért való imádság*, 3. a *diakonia*, 4. az *iskola*, 5. a *zsidók*.

Az egyik magyar református teológus, Ravasz László azt mondja (Homilétika 6.): „Az egyház összes életnyilatkozata három alaptevékenységre vezethető vissza: a hitben gyarapodni, a szeretetben munkálkodni és a reménységben reprodukálódni akar”. Nos, Ravasz László elmélete kiválóan egybehangzik a holland egyház gyakorlati valóságával:

* Az a bizonyos keddi nap, amikor az első szövetséges katonák délen átlépték a holland határt és a németek erre pánkszerűen menekülni kezdtek Hollandiából. Nevét onnan kapta, hogy a hollandokat a németek menekülésének láttára túllرادó, szinte örvöngő öröm fogta el. (1944. szept. 5.)

Prédikáció és könyörgés : a hitben gyarapolni.

Diakonia : a szeretetben munkálkodni.

Az iskola és a zsidók, tehát az ifjúság nevelése és Izráel megtérése : ez pedig anyai, mint a reménységben reproduválódni ; vagyis a bel- és külmisszió.

I. A prédikáció.

Az egyház igehirdetése mérhetetlen értékű volt a megszállás idején. Tudniillik : minden 20 személynél népesebb összejövetel el volt tiltva ; a rádió szájkosár volt ; a sajtó hazudott, a magasabb iskolákat kevés idő múltán bezárták — az egész országban sehol sem volt hely, ahol hangosan lehetett volna mondani az igazságot, csak egyedül a templomban !

A megszálló azt suttogta az egyház fülébe : „Hallgass és mi nem bántunk semmiképen. Hunyd be a szemedet, vagy inkább emeld fel a mennyekbe, fordítsd el a földtől és akkor békében élhetsz ; dolgozzál egyedül a lelkekért és akkor számíthatsz a segítségünkre.“ De ez csak a Kísértő beszéde volt : „Vesd alá magadat és... kézen hordozunk téged, hogy meg ne üsd lábadat a kőbe...“

Ha az egyház engedett volna ennek a kísértésnek, akkor mostmár — emberileg szólva — nem volna többé jövődjé. Hála Istennek, hogy e helyett így tudott felelni : „Hogyan követhetném el ezt a nagy gonzságot és vétkezném az Isten ellen?“ Érezte a felelősséget a számtalan sokaság iránt, amely az ő gondjára volt bízva. A nép szomjúhozott a viasztaló és bátorító szóra. Addig nem ismert tömegek tolongtak vásárnaponként az imádság házainak kapui előtt. Kiirthatatlanul élt a nép lelke mélyén az az érzés, hogy a templomi szószer az az egyetlen hely, ahonnan megkaphatók azok a fegyverek, amelyekre szükségük van a lelki harcban „a fejedelemségek ellen, a hatalmasságok ellen, ez élet sötétségének világbírói ellen, melyek a magasságban vannak“ (Efézus 6 : 12).

Az igehirdetés gyönyörűsége, reménnyel teljes, de nehéz dolog. A lelkészek megemlékeztek a Megváltó szaváról : „Legyetek szelídek, mint a galambok és okosok, mint a kigyók“ — és nem egy V. D. M. lépett vásárnaponként szószerre ezzel az imádsággal : „Segíts, Uram, hogy ne mondjak többet, de kevesebbet sem a kelleténél!“

Az egyház, mint „ecclesia docens“ segítségére ment a maga szolgálóinak, külön egyházmegyei (classis) gyűlésen (1941. május 15.) adván utasításokat az igazi prédikálásról. Jelszó volt : *aktuális* igehirdetés. Az időtlen prédikálás teljességgel elvetendő. Archimedes Syrakusa ostroma alatt is annyira el volt tanulmányaival foglalva, hogy polgártársaival édeskeveset érzett együtt s a reátörő ellenséges katonának ezt kiáltotta : „Noli turbare circulos meos“. A holland prédikátoroknak ez tartatott eléjük elrettentő példaként. Olyan szónokokra, akik — mintha csak a holdból szállottak volna alá — az Isten igéjének legigazabb és leginkább örökkévaló igazságait mennydörögték ugyan, de egyébként a legkevésbé sem kapcsolódtak az ország szenvedéseire s egy percre nem törődtek a vér-folyamokkal, amelyekben az ő lábuknak is gázolni kellett, nem látták a könnyek tengerét, amely az imádság házait is körülhullámozta — ilyen

szónokokra nem volt szüksége népünknek, még kevésbé a Krisztus egyházának. Ők kenyér helyett követ adtak a hívőknek.

Az igehirdetés második ismertetőjele az volt, hogy *totalisnak* kell lennie. Az Evangélium az egész emberhez, sőt az egész nemzethez, sőt az egész világhoz szól. Nemcsak arra a kérdésre ad feleletet: „Miképen mehetek én be az örök boldogságba?“ — hanem arra is: „Miképen kapja meg Isten az Őt megillető dicsőséget?“ Itt lép előtérbe a Luther és Kálvin keresztyénsége közti nagy különbség.

A lutheri egyháznak lehetett — ha kockán forgott a dolog — *in angello cum libello* — visszatartani magát a politikától, csak a lelkek örök boldogságának hirdetését hagyják meg neki. A reformátusok ezt nem teheték meg. Kálvin szellemi ivadékai számára az ilyen visszavonulás az Isten megtagadását jelentette volna. „Az Uré a föld és annak teljessége.“ E harci jelszó alatt hadakoztak keményen, abban a meggyőződésben, hogy nincs egyetlen olyan darabja az egyéni vagy társas emberéletnek és nincs egyetlen olyan problémája sem, amelyben a végső hatalmi sző ne Isten igéjét illetté. És azért olyan kompromisszumnak, amilyen Németországban széles alapon sikerülni látszott (bár ott is csak látszott!) — minálunk nem volt lehetséges még az árnyéka sem.

A Ned. Herv. Kerk. 1500 lelkésze közül csak 15 tartozott a nemzeti szocialista pártba s ezeknek a hallgatóközönsége mindinkább és inkább a minimumra redukálódott. Csak az amsterdami Dr. Ekeringnek és a haarlemi Toekennek, a két híres szónoknak sikerült valamennyire nyeregben maradnia, habár az utóbbinak a hallgatósága is úgy nőtt, mint — hó a napon.

De amikor az Isten kegyelméből való igehirdetők nyitották ki a Bibliát, hogy elfujta egyszerre a szél az ódon lapokról az évszázadok porát, hogy felragyogott új fényvel az örök Ige, hogyan kapta meg először maga a lelkész, de azután gyülekezete is a szent bizonyosságot: ez a 2—3—4000 éves istenige egészen pontosan a mi számunkra van megírva! A próféták és az apostolok bizonyágtétele egészen nyilvánvalóan mihozzánk szól! Krisztusnak nyája: ezeken a megsárgult lapokon *tua res agitur!* És micsoda gazdagság, micsoda áradó bőség!

Közkedveltté lett az Eszter könyve a rettenetes zsidóüldözésekről, amelyek azonban az üldözők fejére hulltak vissza. Dániel próféta könyvét pedig úgyszólván falták.

Hiszen a Dániel könyvében ott van az „Umschulung“, a kikényszerített „Nebuchadnezarjugend“, amely azonban mégis hű marad az atyák Istenéhez. Kinek ne jutna itt eszébe a Bach-korszakbeli magyar zsendárvilág, amikor itt ebben a városban és főiskolában is fölzengett a „Nabuco“ operából a rab zsidók éneke, az elnyomottak nagy épülésére. Mennyi gyönyörű anyaggal, gazdag ígéretekkel volt tele a Mózes története is a nyomorult nép számára! Ismerek egy Mózesről szóló prédidációt, amely így volt felosztva: 1. Mózes földalatti ember volt. 2. Mózesnek volt óvóhelye, 3. Mózesnek volt Ausweis-e. Földalatti volt, mert el kellett rejtőznie — mint nekünk mindnyájunknak is — a király haragja elől. Volt óvóhelye, amelyet szerető kezek készítettek, de amely mégis

elégtelen volt arra, hogy végérvényesen megőrizze őt. Végül volt a király lányától származó Ausweis-e (legitimációja), mint ahogy minékünk is bírnunk bell és bírhatunk ilyennel, a legfelségesebb Király Fiának drága vérével megpecsételve.

Soha jobban nem értette meg egyházunk a náciizmusnak az Ószövetség iránti gyűlöletét, mint ezekben a háborús években. Az Újszövetség nem volt olyan veszélyes, ezt lehetséges volt lutheri módon érteni és magyarázni. De az Ótestamentom, az ízig-vérig Kálvin — Kálvin végéig: „Der verdammte Kerl kommt immer wieder zurück!“

Nem egy lelkipásztornak volt akkor szokása — szintén a Kálvin példája szerint — egész bibliai könyveket elejétől végig prédikálni. Nekem például két egymás után következő nyáron át volt szerencsém prédikálni a Jelenések Könyvéről. Ennek a szokásnak megvolt az az előnye, hogy ha egy lelkészt elfogtak és kihallgattak ama különleges textus felől, amelyről a legutóbbi vasárnap prédikált, ez nyugodtan mondhatta: „Én nem tehetek róla, erre a textusra került a sor!“ És ha a Gestapo a textus kidolgozását nehézményezte, arra ez volt a felelet: „Mindez megvan a contextusban, ez maga Isten beszéde, én nem tettem semmit hozzá. Itt állok, nem tettem másként!“

A zsinat bölcsen irányította a prédikálást. Már szólottam az egységes textusjegyzékről, de e mellett küldött két pásztori körlevelet is, az egyiket 1941 szeptemberében (41. sz. okmány), a másikat 1943 októberében (138. sz. okmány). Az első körlevél, a presbitériumokhoz intézve, megvilágítja a világi felsőség hivatását, a nemzet jelentőségét, Izráel helyét, a család feladatát és az ifjúság nevelését. Az egyház vigyázzon arra, hogy Krisztus mit vár tőle. „Az én juhaim hallják az én szómat, és én ismerem őket, és követnek engem. És én örök életet adok nekik. Idegent pedig nem követnek, hanem elfutnak attól: mert nem ismerik az idegennek hangját.“ Majd így folytatja a körlevél: Amikor az előljárók és egyháztagnak annak engedelmességeknek, amit Isten mond nekünk az Ő beszédében, akkor nem kell félniök az ellenállástól. Mert az nem maradhat el, hogy ahol a mi Urunk a Jézus Krisztus a keresztet hordozta, ott mi is — Őt követve — találkozunk a kereszttel. „E világon nyomorúságtok leszen, de bízzatok, én meggyőztem a világot.“

A második körlevél témája: a keresztyén hit és a nemzeti szociálizmus. Mesteri feldolgozása ez az akkor időszerű égető problémáknak, méltó arra, hogy befogadtassék ne csak a Ned. Herv. Kerk, hanem a világ valamennyi protestáns egyháza hitvallási iratai közé. Ez az irat, amely elvileg és részletesen kidolgozza a keresztyénség és a nemzeti szociálizmus közötti engesztelhetetlen ellentétet, egész Hollandiában nem talált párjára. Sőt ilyen bizonyágtétel talán egész Európában sincsen. Nyolc paragrafusban tanít meg arra, hogy a nemzeti szociálizmusnak más istene van, mint az Úr Jézus Krisztus Atyja; más etikát tanít, mint az Ur parancsolatai; antiszemizmusa pedig nem más, mint a zsidók Istene és a zsidók Bibliája iránti gyűlölet következménye. Az a tanítás, hogy a népiség abszolút istengondolat, harcban áll Isten beszédével, amely azt tanítja, hogy az emberiség — a Babel-torony építése alkalmával —

bűnös gőgje miatt daraboltatott szét külön népekké. Amikor a vér s a föld magasztaltatik fel a legmagasabb értéké, akkor a Krisztusban való közösséget megtagadják. Az állami mindenhatóság az ördögtől ered. Nem az állam totális, hanem az Ur Isten: Övé az egész ember, senki sem szolgálhat két úrnak! Áthidalhatatlan mélység tátong e kétféle felfogás között. Végül vannak megjegyzések az egyházi felvigyázásról és fegyelemről, kapcsolatban a szent keresztséggel, az úri szent vacsorával s a házasságkötés megáldásával. *Ecclisia locuta, res finita!* Az igehirdetés alap gondolatai világosan és tisztán állottak mindenki előtt. A trombita nem tett bizonytalan zengést. Most már lehetett a harcra készülni.

Azt azonban mégsem lehet elmondani, hogy az egész egyház egyhangúlag harcolt volna a Gonosz ellen, és hogy a prédikációban minden lelkes egyformán követte volna a vezérhajót, amelynek árbocán a Kereszt zászlaja lengett.

Ötféle prédikálási módot lehetett megkülönböztetni:

1. A N. S. B.* prédikálása. Hála Istennek, ehhez csak 15 lelkész tartozott.

2. Az ú. n. „Ijdelijke“, türelmet prédikáló igehirdetés. „A megszállás Isten ítélete bűneink fölött; ezért azt türelemmel el kell hordoznunk; nem szabad az ösztön ellen rugódnunk. Amikor Hitlernek ellenállunk, akkor igazában Isten ellen harcolunk. Hitler Isten ostora.“ Ez a fajta prédikálás sokszor fordult elő az ú. n. Gereformeerde Bond-beli körökben. (szigorú orthodox reformátusok szövetsége a Ned. Herv. Kerkben.)

3. Az ú. n. időtlen igehirdetés. Ezt kívánták a németek. „Egyedül az Evangéliumot!“ „Semmi mást, csak az Isten igéjét!“ „Egyedül a lélek üdvösségéről lehet szó, ami a földön történik, az érdektelen.“ Azt mondhatnók: ez lutheri prédikálás a református egyházban. Állítólag a mi egyházunk lelkészeinek 25⁰/₀-a prédikált eképpen; különösen a rádióban, már t. i. a németek által kasztrált rádióban hangzott gyakran ily időtlen igehirdetés.

4. A nemzeti prédikáció. Ez egyoldalúan sovinszta volt: a hollandusok országa valójában egy a mennyek országával, a hollandok istenére esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk. Ha nem tévedek, itt tinálatok is hangzott el a Trianon utáni időkben ilyesféle prédikáció nem egy templomi szószékről... Ez a prédikálási mód túlságosan is kényelmes és egyszerű dolog. A nép általában szerette. „Az igazság csak itt van minálunk, a hazugság pedig csak ott, a határon túl“ — ez a tanítás minden hallgatónak a szívéhez szólt. „Mi mindnyájan szentek vagyunk, ők mindnyájan ördögök“ — ezt a beállítást mindenütt tapssal üdvözltek. Azoban ennek a prédikálási módnak az alaptalansága kiderült a felszabadulásunk után, amikor a „pokol“ bezárult ugyan, de a „menny“ bizony csak nem nyílt ki, — az ördögök elmentek, de sehol sem voltak az angyalok!

5. A biblikus igehirdetés. A bűnről, igazságról és ítéletről való bizonyágtétel, az Isten szent parancsolatainak kálvini mód szerinti hirdetése; a testvéri szeretet, igazságosság, irgalmasság és minden más

* Ez a holland „nyilaskeresztes“ párt nevének rövidítése. (Szerk.)

olyan keresztyén erény magasztalása, amelyeket a megszálló rabszolga-erénynek nevezett. Szeresd a te Istenedet teljes szívből; szeresd felebarátodat, mint magadat. És ennek érvényesítése a mindennapi életben: a vasárnap megszentelése; az ifjúság nevelése; a zsidóság megsegítése; az ötödik, a hetedik, a nyolcadik parancsolat, a fekete kereskedelem stb. Ugyszólván mindenre rákerült a sor. Végül is megbizonyult, hogy nem volt egyetlenegy dolog sem, amiről a szószékek hallgatnia kellene. Először Istennek országát — és minden más automatikusan következik belőle! Idegen Isten előtt nem szabad leborulnunk; az idegen erkölcs ellen harcolnunk kell. Az ilyeneket, mint: a megszálló hadsereg számára való, a németek által „szent“-nek nevezett prostitutio, vagy a zsidó és nem-zsidó, náci és nemnáci, németbarát és németellenes személyek közötti házasság felbontása, vagy a leányanyák felmagasztalása és az ismeretlen atya feldicsőítése: „Der Storch bringt uns den Sieg“ — mindezt a szószék elítélte és eképen az egyházi igehirdetés edzette népünket napról-napra, évről-évre.

II. A könyörgés.

„Intelek azért...“ (1. Tim. 2:1—3.) E szavakkal a vasárnapi könyörgés a ker. istentisztelet mellőzhetetlen részül pecsételtetik el. A Ned. Herv. Kerk liturgiai iratainak imakincsében (az 1596-os Biblia mellékletében) van egy, a keresztyénség minden szükségéért imádkozó könyörgés, amely a reformáció napjaiból származik, és amelyben előfordul ez a mondat: „Imádkozunk Hozzád a világi kormányért, a római császárért és királyért, minden más királyokért, fejedelmekért és urakért, a helytartó ő excellentiájáért, az egyesült Németalföld főrendeiért, a hollandi rendekért és a tiszteletes és bölcs városi tanácsért. Add, hogy uralkodásuk legyen arra eszköz, hogy a királyok Királya uralkodjék felettünk és minden alattvalói felett és kiirtassék az Ördög országa, amely telve van minden gonosszággal és gyalázzal; hogy csendes és nyugodalmas életet éljünk, istenfélelemmel és tisztességgel.“

A királyi házért való könyörgés nemcsak az Iráson és a hagyományon alapult, hanem a Ned. Herv. Kerk rendeletein is. 1816 óta az illető cikk eképpen szól: „az egyházi előljáróknak legyen mindig az egyik fő céljuk az, hogy szorgalmasan növeljék a király és a haza iránti szeretetet“. Egyházunknak ehhez a rendeletéhez csatlakozott a zsinati főtítkár a háborús évek második okmányában (kelt 1940. május 23.).

Végül volt még egy negyedik, jogi alap is. Az 1910. évi háborús szabályzat, amelyet Hollandia, de Németország is aláírt, azt rendelte, hogy a megszálló hatalom nem léphet soha a törvényes kormány helyére, — úgyhogy e cikk szerint Vilma királynő volt a törvényes hollandiai felsőség. Erre az évrre mutatott rá a zsinat a lelkészekhez szóló körlevelében — az 1940 június 13-án kelt 4. okmányban —: „a törvényes államfő szuverénitását a megszállás ugyan félretette, de tönkre nem tehetette“.

Tehát a zsinat tökéletes joggal járt el, amikor a rendkívüli egyházmegyei gyűlésnek (classis) 1941 januárjában olyan szószéki imát ajánlott, amelyben méltó helyet kapott a királyi házért való könyörgés.

„Imádkozunk Hozzád a világi kormányért is, minden királyokért, fejedelmekért és hivatalokért. Különösen pedig imádkozunk a királyért, akit fölénk *helyezettél*, és a megszálló hatalomért, amelyet fölénk *engedtél*.“

Erről az imádságról sokszor eset szó. Az volt a szerencse, hogy e tekintetben az egyház készen állott. Mielőtt a németek a legkisebb figyelmet is fordították volna az egyházi imádságokra, itt már a királynéért való könyörgés szépen ki volt dolgozva, őt abból már többé kiűzni nem lehetett. A dolog most másképen állt, mint a napoleoni időkben. Akkor a francia uralkodók előírták az egyháznak azt az imádságot, amelyben könyörögnie kellett Napoleonért, az ő személyes és családi életéért, sőt a csatatereken kivívandó győzelmeiért. És Krisztus egyháza Hollandiában érthetetlen gyöngeséggel leborult a császár elé. Azonban akkor is akadtak tiszteletreméltó kivételek. Jól emlékszünk arra a lelkészre, aki kihallgatása alkalmával a francia katonatisztnak ezt felelte: „Uraim, engem le lehet fejezni, de még akkor is orcátokra fog fecskendezni *narancs-színű vérem* (szójáték az „Oranje“* szóval).

A német megszállás idején — hála Istennek! — az egész egyház ott állott a mi felséges királynőnk trónja körül. És amikor a germán kinyitotta a szemét, akkor *szálka* lett a szemében ez a templomi imádság. El nem tilthatta, mert már nem volt lehetséges, de nem is merte eltiltani. De minden módon igyekezett megakadályozni. A Herrenvolk megérezte: „Oranje ist keine Farbe, Oranje ist ein Symbol!“ A németek félték ettől az imától s népünk ott állott sziklaként. Széles körök ezt az imát tekintették a lelkészek hűsége mértékének — és az ellenség megérezte ez ima hatalmát. Ez volt Hollandiának titkos fegyvere: V. 1-je — az imádság! Miként a XVII. században, De Ruyter Mihály napjaiban az angol tengerészek jobban félték Brakel atyának, ennek a híres lelképásztornak az imádságától, mint a hajóhad ágyuitól: így volt a német ellenség is. Félelmüket igyekeztek nevetséggel, gúnnyal leplezni. Vilma királynőről mindenféle rágalmakat terjesztettek. A rádióban úgy emlegették Bernát herceget, mint ő királyi *lentségét* (fenség helyett!). De a mi népünk erre imádsággal felelt. Hálásan megköszönte az Urnak, hogy a királyi felséget gyermekeivel és unokáival együtt kimentette messze földre, ahová a német barbárok nem követhették és hogy öneki megadatott népünk harcát emberileg szólva sérthetetlenül folytatnia mind a keserves végig.

Nagy találékonysággal igyekeztek a prédikátorok útat és módot találni arra, hogy kimeneküljenek a szorító karokból. Nem egy arra hivatkozott, hogy ez az imádság az egyház parancsa, úgy hogy a német kénytelen volt elismerni: „Ach so, es war Befehl“ — és áldozatát elengedni. Mások arra hivatkoztak, hogy ez az imádság már sok százados és a keresztyénség minden szükségéért könyörög — amire a bakó rájött: „Ach so, es war althergebracht!“, és elmaradt a büntetés. Megtörtént, hogy a prédikátor így imádkozott: „Istenünk, áldd meg felséges királynőnket minden dolgában, amit földön, tengeren és levegőben véghezvisz a Te ügyedért és a miénkért“ — s azután lélekzetnélküli csöndességben

* A holland királyi ház az Oranje = Orániai; egyik nemzetiszínük az „oranje“ = narancsvörös (Szerk.).

tette hozzá: „Imádkozunk Hitler Adolfért is, áldd meg őt mindenben, amit véghezvisz földön, tengeren és levegőben — a Te ügyedért és a miénkért!”

Egyszer szombat este a királynő beszélt a brit rádióban, amelyet népünk mohón szokott volt hallgatni, az ellenség szigorú tilalmával és súlyos büntetéseivel dacolva. (Pl. Zwolle városában este 7 órakor észre lehetett venni, hogy a B. B. C. adása kezdődött, mert akkor teremtett lélek nem volt látható az utcán. Nem egy helyen este hét órakor több villanyáramfogyasztás volt, mint a nap bármely más órájában.) — Nos, azon a szombatestén a királynő beszélt a rádióban. Másnap vasárnap reggel egy lelkész ott állt a szószéken a zsufozásig megtelt templomban és így imádkozott: „Könyörgünk felséges királyasszonyunkért, akinek szavát...” — itt megállott az imádság, mert az imádkozó gondolatmenete ez lett volna: „tegnap este meghatottan...” — de a prédikátor összeszedte magát és így folytatta: „akinek szavát halljuk szívünkben és hallani fogjuk az utolsó lehelletünkig.”

Fontos volt Dr. Gravemeyer tárgyalása Prof. Schriecke igazságügyi főtitkárral. Ez alkalommal az utóbbi kijelentette, hogy az a bizonyos könyörgés a királynőért „igen nehéz pont”. Gravemeyer azt felelte, hogy ha ez a könyörgés eltiltatnék, az egyház nem tudna engedelmessé válni. De ha mi kérnők az egyházat — felelte Schr. — hogy hagyja el azt az imádságot?! Nem tudnánk a kérésnek eleget tenni, mondta Gravemeyer. Végül is az utóbbi rávette az előbbi, hogy ne feszítse a húrt a végletekig és a nyugtalanság számos már meglevő oka mellé nem fakassza fel annak egy új kútfejét is.

Hogy az egyház ehhez a könyörgéshez makacsul ragaszkodott, az nem szentimentalizmusból származott, nem is a királynő személye iránti szeretetből, hanem *elvi* okokból eredt. A királynő volt az ország megtetsésülése és a szabadság megszemélyesítője. Az ő trónjáért való imádság könyörgés volt a jog, a törvény, a nemzeti jellem győzelméért, a vallás és a lelkiismeret szabadságáért, szóval a legnagyobbért, amit Hollandia az ő Istenétől a századok folyamán kapott. És ez az imádság nem az istentisztelet perifériájára tartozik — amint némelyek kezdetben hitték —, hanem az egyház szívéhez és állagához, úgy, amint Barth K. 1942. aug. 24-én tanácsolta, és a gyülekezet világosan meg is érezte. Egy zeelandi faluba egy alkalommal új lelkipásztor került. A község parasztjai egy csomó tyukkal lepték meg lelkipásztorukat. De amikor a lelkész többször egymásután elfelejtette a királynőért való imádságot, egy derék parasztember az általa ajándékozott tyukokat hétfőn reggel visszavette a parókiáról!

A régi szószéki imádságban volt még egy másik részlet is: „Ezenkívül imádkozunk azokért a testvérekért, akik a pápa vagy a török alatt üldöztetést szenvednek” — magyar testvéreim! ez az imádság annak idején ti értetek is, a ti gályarabjaitokért is könyörgött! — „Vigasztald őket Szent Lelkessel, szabadítsd meg őket kegyelmesen. Ne engedd a Te keresztyén népedet teljesen feldúltni és szent nevednek még az emlékeztetést is kiirtatni a földről, hogy a Te igazságodnak ellenségei ne dicse-

kedhessenek a Te szent neved gyalázatára és káromlására... De ha a Te isteni akaratod szerint való, hogy a rab keresztyének halálukkal megpecsételjék az igazságot és dicsőítsék a Te szent nevedet, adj nekik vigasztalást a szenvedésben, hogy azt örömmel fogadják el atyai kezedből és akaratodat követvén maradjanak rendíthetetlenek életben-halálban a Te dicsőségedre, egyházad épülésére és a maguk idvességére!" Milyen szívbemarkolóak ezek a szavak! Habár négy évszázadosok fényükből és erejükből nem vesztek semmit. Hiszen Hitler nem volt egyéb, mint a redivivus Alba herceg: L'histoire se repete. A gyülekezett imádkozott a keresztyénség minden bajáért, a zsidóságért, a pogányságért és Sémét, Khámot. Jáfetet egy lélekzetvétellel vitte oda a Kegyelem trónja elé.

Én egyszer meglátogattam Zvolle városában a hollandiai országos keresztyén tanítóegyesületnek évi közgyűlését. Sok tagja volt már ekkor a börtönben, a gyűjtőtáborban vagy a sírban. Ámde a könyörgésekben egy szó sem volt a szenvedő testvérekről, az árvákról vagy az özvegyekről. Ugy voltunk együtt azon az estén, mintha egy felhőcske sem lett volna az égen. Jártunk a sírok felett s nem vettük észre azokat: hiszen nem virágokkal, hanem hideg homokkal voltak betakarva! És ebben a homokban nem nőhet nefelejts, csak nebántsvirág.

Az Urnak egyháza azonban nem jött össze soha úgy, hogy megfeledezett volna bilincsben levő vagy egyébként szenvedő testvéreikről. Mindig és mindenütt megemlékezett különösen a rab lelkészeikről, akik közül nem egy megszerezte a vértanúság koszorúját. Álljanak itt áldott neveik, hogy ti is megtudjátok, magyar testvéreim, hogy az egyház Királya az Ő hollandiai egyházát is méltónak tekintette a mártírok koronája:

1. Dr. van den Bosch (1884—1942. márc. 20), a felejtetetlen hágai prédikátor, aki utolsó prédikációját, amelyet még szabadlábban tarthatott meg, Gezelle Guidó holland költő e szavaival végezte:

*Sem béke, sem fegyverszünet
nem célja életünknek;
a cél csak egy: zászlónk tisztán
átadni Istenünknek!*

1940 december 11-én fogták el egy akkoriban megjelent könyve miatt: „666 egy ember száma“, amelyben *visszautasította* azt a magyarázatot, mintha az apokalyptikus 666-os számot Hitlerre kellene vonatkoztatni. Élte végéig prédikált s a hirhedt amersfoorti koncentrációs táborban „utolsó gyülekezetének“ nevezte.

2. Dr. A. R. Rutgers (1883—1942. április 2.). Zordon nyers alakja Keresztelő Jánosra vagy Illés prófétára emlékeztetett. Hatszor volt az SS előtt kihallgatáson s ez a hú és igaz bizonyásgtevő minden ilyen alkalommal valóságos ízzó beszédet tartott a náciizmus ellen. Amikor Amersfoortból Dachauba hurcolták, elvitetése előtt még beszélt fogolytársainak s a zsidókhoz és a kommunistákhoz külön is szólott. Utolsó levelében ez az utolsó mondata: „Ami emberek előtt lehetetlen, az lehetséges Istennél.“

3. Dr. J. W. B. Cohen, dokkumi lelkipásztor 1904—1942 május 23.

4. Dr. G. J. de Geus, Almelo 1903—1942 jul. 13.

5. Nanne Zwiép (Enschede). Megh. 1942 nov. 24.

6. F. K. van Evert 1903—1943 jan. 31. Loosduineni prédikátor volt, a scheveningeni, amersfoorti és vughti táborokban tartották.

7. D. B. J. Ader 1909—1944. Nagy sportember, aki diákkorában kérekpáron ment Jeruzsálembé, mint lelkész pedig a földalatti mozgalomnak volt a részese.

8. Dr. *Brandlight* (1885—1945 márc. 3.). A francia nyelvű vallon egyházközség lelkipásztora volt Groningenben.

9. Dr. *Hoekstra* 1908—1945 október 4. A felszabadulás előtt öt nappal lőtték agyon a németek.

10. Dr. *Pasma van Almen*, 1909—1945. április 22.

11. Dr. *Fokkema* Gondswardból, 1917—1945 április 29. Ez volt a legfiatalabb, 28 éves vértanú. Hat börtönre — Rotterdam, Vught, de Henkelloodsen, Sachsenhausen, Oranienburg és Bergen Belsen — volt szükség, hogy meghaljon.

12. Az utolsó apostol: Dr. *Hoogendijk* Sittardból, 1897—1945 április 4.

Legyen áldott emlékezetük!

„Boldogok a halottak, akik az Urban halnak meg mostantól fogva. Bizony, azt mondja a Lélek: mert megnyugosznak az ő fáradságuktól, és az ő cselekedeteik követik őket.“

III. A diakonia.

A szegénygondozás a Ned. Herv. Kerk-nek kezdettől fogva becsület-ügye volt, a Megváltó e szava szerint: a szegények mindenkor veletek lesznek. Az én hazám protestáns egyházaiban nem képzelhető diakonia-nélküli gyülekezet. Nincs egy legkisebb falu, egy legszegényebb gyülekezet, amelynek nem volnának diakonusai. A református egyházak különösen nagy tiszteletben tartják Lőrinc diakonus e mondását: Az egyház kincse a szegények. A diakonusok hivatalbaiktatásakor használt formula eképen írja körül tisztüket: gyűjtsenek alamizsnákat a szegényeknek és őrizték meg azokat; szorgalmatosan vigyázzanak, hogy a szegények fölsegítésére sok jó eszközt és módot találjanak; azután osszák ki azokat, ahol szükség van rájuk; végül szívükre köttetik: Ti diakonusok cselekedjétek jót mindennel, kiváltképpen pedig a mi hitünknek cselédeivel.

A nemzeti szociálizmus totális állama szükségessé tette azt, hogy az a szegénygondozásra is vállalkozzék. Néhány ókeresztyén író szerint az ördög az Isten majma: *κίτρος τοῦ Θεοῦ*. A nemzetiszociálizmus nemcsak új életfelfogásnak és világnézetnek állítja magát, hanem jobb vallásnak is ajánlja magát. Így át kell vennie a régi, rossz és elvetett vallás szolgalatainak minden ágát. A szegényeknek is részt kell venniök az ezerhangú kórusban: „Wir danken unserm Führer!“ Elkerülhetetlen volt

tehát az összeütközés az egyházi diakonia és a Winterhilfe közt. Az egyház nem bízhatta rá a maga szegényeit a Hitler kegyelmére. Ez pedig azt mondta: akinek pénze van, az veszedelmes.

A harc már korán, 1940 augusztusában elkezdődött. Minden nyilvános pénzgyűjtés eltiltatott. Ezután már nem volt szabad senkinek kollektálnia, csak magának a Führernek. Nemsoká már nem volt senkitől alamizna várható, csak őtől. A Führer lassan emelkedik, amíg végre egy síkra kerül a Gondviseléssel... sőt ki tudja, talán fölébe! A dolog arra ment ki, hogy ezután már nem szabad senkinek semmit kérni mástól — csak magától Hitler káplár úrtól! Berlinben egy olyan tornyot akartak építeni, amelynek a kakasa az égbe kukorékoljon bele.

Ezzel az istenkáromlással Hollandiában szembeszállottak a diakonus testvérek, élükön Dr. Gravemeyerrel. Gravemeyer ugyanis zsinati titkárrá választása alkalmával nyugalmazott lelkésszé lett és mint ilyen, a hágai egyházköztség a diakonusok kollégiumába választotta be. Ő lett, hogy így mondjuk, a diaconus diaconorum.

Igaz, hogy a templomi gyűjtés eleinte szabad volt. De ennek hamar vége lett. 1942 októberében a Winterhife-Niederland teljesen német módon megszervezve beállítattott és minden pénzgyűjtés beiktattak ennek egy kerékfogául. Egyházi kollektákat csak úgy lehetett megengedni, hogy az egyházak félévenként kidolgoznak egy gyűjtési tervezetet és azt fölterjesztik a Procureur-Generaal-hoz.

De az egyház egyszerre fegyverbe állott. Már november elsején körlevelet küldött volt szét a diakoniák szövetsége, amelyben arra kérte a diakonusokat, hogy ha valaki a Winterhilfevel való együttműködésüket kéri, ne határozzanak semmit addig, amíg a szövetségtől nem kapnak tanácsot. November 13-án Prof. Slotemaker de Bruine — a debreceni egyetem tiszteleti doktora — az egyházak konventje nevében feliratot küld jhr. Mr. Snouck Hoergronje címére, aki a Winterhilfe diszbizottságának elnöke, és ebben rámutat az áthidalhatatlan különbségre. Ezeket a megfontolásokat egy dec. 7-én a diakonusokhoz kelt körlevél továbbította és így az ő egész közösségüknek tudomására juttatta.

A következő lépés volt a rosszhírű Kollektenplan után egy hat egyháztól származó kérvény (Ned. Herv Kerk, Geref. Kerken, Chr. Geref. Kerk, Geref. Kerk in Heefrstelt Verband, Remonstrantsche Broederschap, Algem. Doopsgezinde Societeit),* amelyben erélyesen és alapos indokolással kérték, a Kollektenplan felfüggesztését. Ez a kérvény annál szükségesebb volt, mert a Winterhilfe már megkezdődött volt és a diakonusoktól már kezdték kérni a szegények nevét és azt, hogy ki mennyi pénzt kapott. Ezenkívül az utrechti igazgató minden polgármestertől azt kérte, hogy írják meg neki minden olyan lekipásztornak a nevét, aki nem vett részt a Winterhilfében.

Azonban amidőn Hollandia református egyházai világosan kimondták a „non possumus“-t, a németek tanácsosnak látták nem erőszakolni a

* Holland Ref. Egyház, (szigorú) Ref. Egyház, (szigorú) Református Keresztyén Egyház, Ref. Egyház, Remonstráns (református) Testvérközösség, általános Baptista Társaság.

dolgot. Mindenféle zűrzavar után megjött az előzetes értesítés, hogy a gyűjtési tervet nem kell beküldeni. A következő júliusban pedig megtörtént a végleges döntés: istentisztelet alkalmával minden pénzgyűjtés szabad! Így együttes ellenállással a győzelem az egyházaké lett: ezt az ostromot visszaverték.

De ez nem volt elég. Az egyháznak magának is meg kellett ostromolnia az ellenséget. A diakonusok kötelessége így volt meghatározva: szorgalmasan vigyázzanak, hogy a szegények fölsegítésére sok jó eszközt és módot találjanak. A gyülekezet a szegény testvéreket ki kell hogy vegye a Winterhilfe kezéből. Nem szabad a hiveket olyan kenyérral táplálni, amely gonosz kézből jó és meg van mérgezve náciropogandával!

Volt az országban sok szükség, amelyek napról-napra nőttek. Gondozni kellett a foglyok családjait, táplálni a kivégzettek özvegyeit és árváit, ellátni mindennapi kenyérral a földalatti mozgalmat, üres szószékeken istentiszteletet tartani, zsidóknak gondját viselni, jövevényeket befogadni.

Mind e célokra sok jó eszközt kellett kitalálni.

Dr. Gravemeyertől, Hollandia fődiakonusától származott a „vész kollekta“ gondolata, amelyet később husvéti gyűjtésnek neveztek. A holland egyházakban a püldösi templomi gyűjtést emberemlékezet óta a miszsióznak volt szokás átadni. Most az volt a gondolat, hogy a husvéti gyűjtés viszont szolgáljon az otthonlévők bajainak enyhítésére. A fődiakonus nyilatkozata szerint egymillió holland forint kellett volna ahhoz, hogy az irgalmasság szolgálata kellőleg teljesíttessék. Az első vészkollekta azonban még mindössze 164.000 forintot hozott, tehát a kitűzött eszményi célt nem érték el. Azonban Gravemeyer nem csüggedt. A harmadik vészkollekta 1942-ben már 410.000 forintot eredményezett. Gravemeyer most sem pihent. A negyedik kollektából (1943) 833.000 forint gyűlt be. Gravemeyer ez után sem maradt hátra. Az ötödik kollekta túllépte a milliót, de Gravemeyer most sem ujjongott. A hatodik és utolsó pedig hozott egymillió 260.000 forintot, de Gravemeyer nem kevélykedett, hanem fejét meghajtván a számtalan névtelennel együtt hálaadással magasztalta az Urat e gazdag áldásáért, ezért az oly csodálatos halfogásért sötét éjtszakában. Öt év alatt majdnem négy millió! Azelőtt sohasem történt meg Hollandiában, hogy oly rövid idő alatt oly kevés ember által ekkora összegnek sikerült volna összegyűlni.

IV. Az iskolák.

A nemzeti szocializmus Németalföldön felvette velünk a harcot a gyermek lelkeért. Az idősebb és szilárd meggyőződésű hollandusok immunisok voltak az új pogánysággal szemben. Ezért Hitler az felnövekvő nemzedékre vetette szemét.

Amikor Seyss-Inquart szerint kilátás volt rá, hogy a háború 15 évig is eltarthat, akkor a fiatalságot nyilván a nácizmusra kellett nevelni. Mert akié az ifjúság, azé a jövő. Általában a dicsó germánok többet vártak az erő és az élet tetőpontján álló fiatal férfiakról, mint az érettebb

korúaktól. Nem értették az Igét. „Igen szép ékes korona a vénség.“ Egyeszer egy magasabb állású német hivatalnok Dr. Gravemeyer előtt kifejezte csodálkozását a fölött, hogy a hollandok bizalmi férfiai általában öreg emberek, akik előnytelenül ütnek el a jelenlévő német megbízottaktól, akik életük teljes erejében levő heves fiatalok. Gravemeyer azt felelte, hogy ezen nincsen csodálnivaló ,mert a holland egyházak és iskolák egy örökkévaló dolognak, az Isten dolgának szolgálnak, aki nem évekkel, hanem nemzedékekkel, sőt évszázadokkal számol...

Sajnos, hogy itt az őrállók közül nem egy aludt és hogy itt a harcot nem oly elvileg és nem oly hősieesen vívták, mint a csatatér egyéb pontjain. Itt az ellenség támadásba ment át és első csapásai jól találtak.

1940 októberében kijött a rendelet, hogy zsidókat nem lehet többé kinevezni tanítóknak. Novemberben ezt még súlyosbították azzal a határozattal, hogy a zsidók minden nyilvános hivatalból, tehát az iskolából is kiutasítandók. Az egyházak kezdettől fogva erősen és bátran tiltakoztak ez ellen Seyss-Inquart előtt (11. és 12. sz. okmány) — és ezt a tiltakozást 1940 okt. 27-én felolvastatták a szószekekről is. Azonban a keresztyén iskolaszervezetek nem reagáltak a megszállók támadására. Ők az iskoláik igazgatóságának és tanszemélyzetének azt a tanácsot adták, hogy csöndben írjanak alá egy nyilatkozatot, hogy ők tiszta árja származásúak, „mert hiszen ebben nincsen semmi rossz“. A bolondok nem értették meg, hogy ezzel segítségére mennek az ellenségnek abban, hogy a zsidókat kinyomozza. Sőt a novemberi rendeletet sem sérelmezték — eléggé érthetetlenül —, amely pedig kitette a hivatalukból zsidószármazású keresztyén tanítókat, tehát a hitbeli testvéreket is. Még az egyházban is volt kezdetben habozás. Az „Egyház és iskola“ című munkacsoport, a „Kerkelijk Overleg“ albizottsága Prof. Aalders elnöklete alatt azt tanácsolta, hogy alá kell írni a németek kívánta formulákat, „hogy ez alárendelt jelentőségű pont miatt ne veszélyeztessük keresztyén iskolázásunkat“.

Ámde csakhamar fordult a szél. Prof. Kraemer, aki a Kerkelijk Overleg-ben előkelő helyet foglalt el, kifejezte mély szomorúságát és felháborodását az iskola embereinek ez embertelen magatartásáért. Dr. Gravemeyer azonnal segítségére sietett és ez a két férfi, az egyik tollával, a másik szavával az „Egyház és iskola“ munkacsoportot más útra tudta vezetni, úgyhogy ez 1940 nov. 16-án a nem-árja vérből származó keresztyén tanítók hivatalból letétele ellen erélyesen tiltakozott. „Nem szabad különbséget tenni — mondotta — zsidó és nemzsidó származású keresztyének között.“ A tanítónak tisztéből letétele az iskola igazgatóságának a dolga. Ha a felsőség ebbe beleszól, alapjában van megtámadva a keresztyén tanítás szabadsága. Jelentős röpiratot ír ez időtájt Dr. Koopmans „Majdnem elkéstünk“ címmel, amelyet 50.000 példányban nyomattak ki titokban és terjesztették el az országban. De az iskolai szervezettek ennek ellenére sem jutottak még ekkor el az elvi ellenállásig.

A németek erre elrendelték a második támadást. 1941 február 23-án megjelent a rendelet, amelynek értelmében a keresztyén iskolába való kinevezésekhez szükséges a nevelési ügyosztály főtitkárának jóváhagyása.

Az egyházak ez ellen márc. 10-én óvást jelentenek be. Az iskolaszervezetek viszont nem jártak el egyhangúlag. *A római katolikus egyház nem akart a rendeletnek ellenszegülni.* Az Iskolatanács (Schoolraad) viszont, amelynek többsége szigorú református, szeretett volna erősen ellenállni. Az én iskolaszervezetem, a C. V. O. (keresztyén népiskolázás) — amelynek tagjai legnagyobb része a Ned. Hervormd egyházból kerül ki —, félrehúzódtott, mert azt hitte, hogy az ellenállás órája még nem jött el. Ezért népünk elvesztette ezt a második ütközetet is. Megint megjelent azonban egy röpirat „Gyermeink veszedelemben“ az amsterdami Dr. Buskes tollából, aki az iskolák igazgatóságainak magatartását komolyan megfeddette.

A harmadik lépés 1941 augusztusában az volt, hogy a népoktatási minisztérium azt kívánta, minden iskola vizsgálja meg, hány zsidó tanulója van és ezt jelentse a polgármesternek. Mostmár felnyitlak a szemek és — hála Istennek — minden iskolaszervezet megtagadta az engedelmességet. Az ellenállás napról-napra nőtt. A kocka el volt vetve. Az ügyosztály főtitkára felhatalmazást kap, hogy bizonyos esetben maga nevezzen ki tanerőket a keresztyén iskolába. De a Schoolraad és a C. V. O. tudtára adja a főtitkárnak, hogy nincs módjuk engedelmeskedni. A zsinat pedig felhívja a presbitériumokat, hogy 1942. február 8-án a gyűlések emlékezzenek meg imádságaikban a népoktatásról és az ifjúság neveléséről. Erre a megszálló 1942. márciusában megszünteti az iskolaszervezeteket, így akarván egy csapással letörni az ellenállást.

De hiába akarta, mert az egyház vigyázott. A zsinat felállított egy Herv. Raad voor Kerk en School c. tanácsot, amely a megszüntetett iskolaszervezetek helyére lépett 1942 május 16-án. A németek megfenyegették az iskolaigazgatóságokat, hogy a fizetést megszüntetik, de egyház és iskola mostmár egyaránt keményen állottak, úgyhogy az oktatás nem nacifikáltatott, a megszálló nem érte el célját, egyetlenegy náciszellemű tanítót sem neveztek ki soha keresztyén iskolához.

Szóljunk e kapcsolatban egy szót a *főiskolákról* is.

Az amsterdami szabad egyetem és a nijmegeni r. kat. egyetem kivételével a mi egyetemeink állami intézetek. Tehát a hittudományi karok is az állami egyetem alkatrészei. De a Ned. Herv. Kerk. minden állami egyetemre nevez ki két-két egyházi tanárt, oly tanszakokra, melyek a leendő lelkészekre nézve különösen fontosak. Ebből megtetszik, mennyire fontos az egyházra nézve, hogy a felsőoktatás jól működjék.

Hitler azonban nem szerette az értelmiséget. Seyss-Inquart, az ő prófétája kijelentette, hogy Németországnak meg kell nyerni a háborút, ennek pedig az a föltétele mindenekelőtt, hogy az országban nyugalom legyen, nem pedig az, hogy a hollandiai egyetemek tovább is fennálljanak. Ha ezek a Führer parancsszavára hajlandók szépen együtt menetelni a németekkel, akkor jó. „Und bist du nicht willig, so brauch' ich Gewalt!“ Vagy meghajoltok, vagy megtörtök! Itt is ugyanaz a harc dühöngött tehát, ami az alsófokú oktatásban, csak egy-két emelettel magasabban: árjaparagrafus, zsidó tanárok — köztük világhírűek — letétele, a hazafiak tiltakozása, a zsandárok fenyegetése..

Ott van az ország legrégebbi egyeteme, a leideni (leydai). Orániai Vilmos alapította, jutalmául a város polgárai hihetetlen bátorságának, amelyet a gyilkos spanyol ostrom alatt tanúsítottak. Tanárai közé tartoztak Grotius, Boerhave, Kuenen. Nem egy hívő magyar diák, később híres tudós, ott tanult. Magyar nyelvű bibliát is nyomtattak ki ott, a Komáromi Csipkés György híres és tragikus sorsú bibliafordítását.

Nos, 1940 novemberében a németek a hollandiai szabadság e bástyája ellen is riadót fuvattak. Dr. Meyers professzort, a nagynevű, de nem árja eredetű jogászt letették. Cleveringa professzor, a kar dékánja hatalmasan és nyilvánosan tiltakozott ez ellen, a diákok pedig sztrájkba léptek. Két nap múlva bezárták a megszállók a híres főiskolát... Orániai Vilmos megnyitotta, Hitler Adolf bezárta.

Groningenben Aalders professzort dorgálták meg azért, hogy a Dr. Miskotte: „Edda és Thóra“ c. könyvéről dicsérettel nyilatkozott. Haitjema professzort pedig azért idézték kihallgatásra, mert a kötelező tankönyvek sorába felvette Barth Károly Kirchliche Dogmatik-ját is.

Utrechtben megint másképen állott a dolog. 1942 decemberében, van Darn professzor, a népoktatási főtisztár 6000 egyetemi hallgatót követelt a németországi munkaszolgálatra. A 350 utrechti református teológus közül tíz jelentkezett erre!

Ilyen dolgok miatt el kellett jönnie annak az időnek, amikor (1943 május 31) az egyetem és az egyház közötti kapcsolat megszakadt. Ettől fogva az egyház maga vette át lelkészei nevelését. Teológiai tanfolyamokat állított fel Amersfoortban kb. hetven, Assenben harminc hallgatóval. Erre a tervek tulajdonképpen már 1942 óta készen voltak, egy idevonatkozó szabályzatváltozás már 1943 január 1-én hatályba lépett.

A zsarnok az egyetem testét szétdarabolhatta, de a kálvinisták szellemét akkor sem törhette meg!

V. A zsidók.

A 130.000 hollandiai zsidó közül a megszállók 100.000-et gyilkoltak meg, 30.000 maradt életben. Égő szegyenpírral valljuk meg ezt! Ha a holland nép e tekintetben ismerte volna kötelességét, különösen pedig, ha egyházunk jobban helyt állott volna, akkor itt — emberileg szólva — az arányok fordítottak lehetnének: akkor talán 100.000 volna életben és 30.000 halott... Itt nagyon helye van a bűnvállásnak, mert szemellátható, hogy mi *nem* szeretjük úgy felebarátunkat, mint magunkat!

Amikor 1944 szeptemberében londoni törvényes kormányunk parancsára kitört a vasútsztrájk és minden vasútnak el kellett bujnia: akkor a mi népünk mindegyik vasutasnak segített és tényleg valamenynyit meg is mentette — pedig az ő számuk semmiesetre sem volt kisebb a zsidókénál!

Maga az egyház azonban izzó felháborodással tiltakozott a zsidóüldözés égbekiáltó gyalázata ellen. Itt jutott a Hitler és a Krisztus közötti harc a tetőpontjára. Az egyház itt a következő indokokat érvényesítette:

1. A zsidók már századok óta laknak közöttünk, történelmileg egybe vagyunk kapcsolva : a mi népünk a zsidókat nem tekintheti alacsonyabbrendűeknek.

2. A Szentírás szerint a zsidó nép — Isten népe : ott áll fölemeltetett jelül a világ közepén, mint jele az Isten irgalmas kiválasztásának, az ember megkeményedésének s az Isten változhatatlan hűségének.

3. Az antiszemitizmus kiterjed a megkeresztelt zsidókra is, úgyhogy a keresztyén egyház legderekabb tagjai is üldözőbe fogatnak. Ezt az egyház nem tűrheti, mert a Szentírás szerint Krisztusban nincs többé sem görög, sem zsidó.

4. Az egyház dolga Izráel népét is megtérésre hívni. Istennek Izráelre nézve adott missziói parancsolata nem teljesíthető, ha Izráelt kiirtják.

Történelmi fontosságú volt az 1942 február 12-én történt kihallgatás Seyss-Inquartnál. Hatalmas párviadal volt az. Seyss-Inquart mellett ott voltak Schmidt és Schriecke. Keresztyén oldalról Aalders professzor (Ned. Herv. Kerk), Mgr. van de Loo (r. kat. egyház) és Dr. van Dijk (Geref. Kerken).

Egy már előbb beküldött emlékirathoz kapcsolódva, Aalders professzor mesteri beszédet mondott : „Az igazságosság mellett— mondá — másodikul ott áll az irgalmasság, ami a szíve Jézus Krisztus evangéliumának... *Mi különösen a zsidókkal szemben nélkülözzük az irgalmasságot...* Nyomatékosan hirdetjük, hogy a hit számára, azaz Krisztusban nincsen, amint az apostol mondja, sem zsidó, sem görög, mert Krisztus mindenekért meghalt, hogy őket megajándékozza az istengyermekség kiváltságával... Ami azonban most minket különösképen felindít, az ama tény, hogy 1941 folyamán számos zsidót börtönöztek be és hurcoltak el és hogy azóta hivatalos közlésekből is kitűnt a haláleseteknek e deportáltak között megdöbbenően nagy száma. Az egyházak legegységesebb kötelességeiket szegnék meg, hogyha nem követelnék a felsőségtől az idevonatkozó rendelkezések megszüntetését. Az irgalmasság a legelső olyan köteletség, amelynek Istentől rendelt voltát az egyház, a Keresztrefeszített nevében minden emberrel szemben elismeri.“

A birodalmi fő kormánybiztos lóhátról beszélve kijelentette, hogy irgalommal élni a zsidó néppel szemben — lehetetlen : mert ők az árja faj megrontói, az európai népközösség ragályos dagánata, a háború okozói, a bolsevizmus pestise. Itt az irgalom nincs helyén, legfőljebb csak jogról és igazságosságról lehetne szó.

Erre még Mgr. van de Loo felelt annyit, hogy, ha már a zsidók iránt az irgalmasság megtagadtatik, az egyházak annak is örülnének, ha legalább az igazságosság gyakoroltatnék. A mieinknek az volt a véleményük, hogy a kihallgatás sikertelennek tekintendő, hiszen az eredménye semmi. Egyébként Schriecke ezt egy Dr. Gravemeyerrel folytatott megelőző megbeszélésen már előre éreztette, amire ez ezt felelte : „Az egyházak csak ki akarják mondani azt, ami a Biblia alapján a nép lelkében él. Hogy sikerül-e eredményt elérnünk vagy nem, az nem fontos — a fontos csak

az, hogy bizonyóságot tettünk Istennek Igéjéről, kimondva azt mindenütt, ahol ki kell mondani !“

De írásbelileg tovább folyt a harc. Július 11-én elment tíz egyház távirata Seyss-Inquarthoz, azzal a sürgető kérelemmel, hogy a zsidó férfiak, asszonyok és gyermekek németországi deportálását ne hajtsák végre, mert ez ellene van a holland nemzet legmélyebb erkölcsi érzésének és Isten parancsolatának... A német erre csak annyit felelt, hogy a megkeresztelt zsidók mentesítve lesznek a deportálástól.

1943 május 19-én jött a szívbemarkoló tiltakozás a sterilizáció táviratában : „A legutóbbi hetekben megkezdették a sterilizációt az úgynevezett vegyesházások között. De az Isten, aki a mennyet és a földet teremtette s akinek parancsolata minden emberre érvényes, *aki előtt tehát egyszer majd még Excellenciádnak is számolnia kell*, az embereknek ezt mondotta : szaporodjatok és sokasodjatok. Excellenciás úr : mint minden ember, ön is alá van vetve az egész föld Ura és Bírója parancsolatainak, sőt ön még különösképen is, annál a magas állásnál fogva, amelyet elfoglal. Mi ugyan nem élünk illúziókban és teljes tudatában vagyunk annak, hogy aligha remélhetjük, hogy Excellenciád hallgatni fog Isten szavára. Ámde az élő Istennek van hatalma Excellenciád szívéét is megtérésre hajlítani. Ezt kérjük is Istentől, önnek és szenvedő népünknek javára.“

Erre a lángoló tiltakozásra az egyházak szokás szerint semmi feleletet nem kaptak.

Amidőn Montgomery tábornagnak a hollandi folyókon át tett párdúcgrása után a németek — ama bizonyos bolond kedden — majdnem elvesztették a fejüket, akkor minden ígéretük ellenére úgy döntöttek, hogy a *kereszttyén* zsidókat is — nagyobb biztonságuk végett(!) — elszállítják Theresienstadtba. Ekkor írta meg Seyss-Inquart a maga hirhéd levelét a hollandiai protestáns egyházakhoz, amelyben többek közt a következőket mondja : „Hogy az önöknek adott ígéretet, amennyire a mostani körülmények megengedik (sic !), teljesíthessem (!), kieszközöltem a Führernél, hogy az elszállítás még a mostani körülmények közt is Theresienstadtba történjék... Ebben az elszállításban az érdekeltek számára *annyiban látok előnyt* (!), hogy egy esetleg kiélesedő helyzetben előreláthatólag senkinek a számára nem lehet megadni azt a biztosítékot, hogy az akkori tartózkodási helyük felőli rendelkezés meg az elszállítás a nélkül következzék be, hogy az illetőket komoly veszedelem ne érje.“

Igy beszél az olyan hazug, akit könnyebben lehet utólrni, mint a szánta kutyát ! — De erre már *más* felelt, nem az egyházak !

De az egyházak is beleszóltak még egyszer a dologba : 1944 novemberében, a szörnyű terrorizmus alatt, amikor napirenden volt a rablás, gyilkosság, gyujtogatás. „Az egyházak nem viselhetnék Krisztus nevét, ha az isteni jog nevében nem tanuskodnának arról, hogy az emberieségnek parancsolata érvényes a legrettentőbb háború idején is. Ezt a parancsolatot büntetlenül nem lehet megszegni, mert az Ur nem hagyja büntetés nélkül azt, aki az Ő parancsolatait átalhágja. Főkörmánybiztos úr ! az egyházaknak az a feladata, hogy az Isten nevében kényszerítsék

a megszálló hatalmat felhagyni azokkal a tettekkel, amelyek a legelemibb emberiséget is arculverik. Az igazság felmagasztalja a nemzetet, a bűn pedig gyalázatára van a népeknek!”

Hiába volt, mert a németek vakok voltak minden joggal szemben és sükeket minden panasz iránt. Az 1944—45-i éhség volt a legszörnyűbb, ami valaha is előfordult népünk történetében! Egy tél Amsterdamban: ha Petőfi ezt érte volna meg ott!... Öt millió embert elváltak a világtól: az éhséget *tervszerűen* fejlesztették. Amsterdamban valósággal az utcán sétáltak a halottak: nem volt ennivaló, tüzelő, ruha, gyógyszer, orvos, sőt nem volt elég koporsó és sírásó sem! Holtan estek össze az emberek az útszélen és temetők nem tudták befogadni a sokaságot. A halottak sorban feküdtek ott a temető kapuja előtt: nem egynek két hétig kellett várnia, amíg órá került a sor. Az is sokszor megtörtént, hogy az elhunytak papiroson tovább is megmaradtak az élők sorában, hogy a család még kissé tovább kaphassa az elhunyt élelmiszeradagjait. Egy ennivalóval megrakott autónak, amely Frieslandból be tudott jutni Amsterdamba, csak az utiköltsége 100 holland forintba került!

A német hatóságok, — amelyek ennek a katasztrófának a felelősségét át akarták tolni a hollandokra —, arra kérték zsinatunkat, hogy velük együtt működjék közre a vasutassztrájk megszüntetésében, mert — amint mondták — ha a vonatok újra járnak, megint lehetséges lesz ennivalót szállítani a városba! Ez a Kísértő beszéde volt valóban: „Ha Isten egyháza vagy, mondd, hogy ezek a vonatok hozzanak kenyeret!”

De az egyház nem esett meg a kísértésnek. A vonatjárás — felelte — hadi kérdés. A vasút fegyver. *Az egyháznak a kardhoz hozzányulnia nem szabad: ez a harcoló kormányok dolga.*

Igy harcolta végig a maga harcát a Ned. Herv. Kerk. a zsarnok ellen. Így segített ő is közelebb hozni a felszabadulás napját, amelyet az Isten jóságos keze ajándékozott nekünk, — anélkül, hogy mi azt megelőzőleg megérdemeltük volna, és anélkül, hogy mi azt Néki illendő módon meg tudtuk volna hálálni!

AZ EVANGÉLIUMI KERESZTYÉNSÉG VALLÁSSZABADSÁGA SPANYOLORSZÁGBAN

Sok mindenféle oka van annak, hogy a magyar reformátusság szinte semmit sem tud spanyolországi hittestvérei szomorú helyzetéről. Ennek egyik oka, hogy az 1945 előtti időkben a németorientációjú sajtóellenőrzés elnyomott minden olyan hírt, ami Franco uralmára rossz fényt vethetett (E sorok írója Fr. uralomrajutása idején Hollandiában élt és többször küldött hazai egyházi lapoknak megbízható tartalmú tudósításokat; nem lehetett őket közölni. Talán gondolkodóba ejtett volna néhány reformátust a kivégzett, sok esetben családostul kiirtott evangéliumi hitű lelképásztorok és missziói munkások névsora...). Sohasem volt napfényes a spanyol evang. keresztyénség sorsa, de a Franco uralomrajutása szinte az Inquisitio korszakának a nyomorúságait zúdította az ottani atyafiakra. A külföldi evangéliumi sajtó szinte minden számában hoz valamilyen megdöbbentő hírt sorsukról. Róma leverte magáról a liberalizmusnak és modernizmusnak azt a porát, amely a XIX. században és e század elején őt sem kerülte el minden hatás nélkül. Határozottan támadóban van mindenütt. Ahol kisebbségben van, a demokrácia és a szabadság elve nevében követel magának kiváltságokat, ahol pedig egy országban túlerőben van, minden lehetőséget megtesz, hogy azoktól a jogoktól, amelyeket magának kisebbségi helyzetben megkövetel, a kisebbségben lévő protestánsokat megfosssa, életüket keservessé tegye. A II. világháború harciaseményeinek befejeződése után megindult diplomáciai szárazháborúban egyre világosabban lehet látni a vatikáni világpolitika céljait: arra számít, hogy egy új világháborúban a keleti és a nyugati stílusú demokrácia halálra marja egymást és majd egy teljesen összemoltt világ fölé ki lehet tűzni a vatikáni lobogót. Nyugaton, különösen az Egyesült Államokban, egyre élesebben látják ezt a vatikáni „imperializmust“ és egyre jobban szembe is szállnak vele. A spanyol és egyéb róm. kath. többségű országban már megnyilvánuló gyakorlat világosan mutatja, hogy mit jelentene a vatikáni világstratégia sikere a katolikus többségű országokban a protestánsok számára: a vallásszabadságuk elvételét, iskolájuk és lelkészképzésük megszüntetését, egyéni kiszolgáltatottságukat és gazdasági-politikai-társadalmi rabságukat, letűntnek hitt „rendszer“ visszatérését à la Franchohispania...

Nemrégben Svájcban a *Courrier de Genève* főszerkesztője méltatlankodott, hogy protestáns részről bizonyos dolgok felől tájékoztatták a svájci közvéleményt. Természetesen a „felekezeti békére“ hivatkozással

panaszkodott, hiszen Svájcban nem uralkodnak még a római katolikusok. A *Vie protestante* hasábjain a svájci prot. sajtószolgálat egyik vezetője felelt neki, akinek a nyilatkozatából a *Kirchenblatt für die reformierte Schweiz* (103. évf. 171. lap) nyomán a következőket érdemes meghallgatni:

„Ami ellen mi tiltakozunk, az ama bizonyos stratégia, mely nem játszik nyílt játékot, hanem a felekezeti béke takarója alatt dolgozik, nem azért, hogy a hiteleneket Krisztushoz vezesse, hanem hogy magának szakadatlanul új pozíciókat szerezzen annak az egyháznak a dicsőségére, amelynek a hatalmi törekvése éppen olyan nagy, mint az átváltozási művészete. Nem szeretnénk, hogy a jóhiszemű és hiányosan orientált protestánsok meglepetéseket éljenek át, ezért kötelességünknek tartjuk, hogy tények jelentésével éberségre hívjuk őket, nem más keresztyén emberekkel, hanem egy módszerei tekintetében soha zavarba nem jövő szisztémával szemben... Egyszerűen nem tehetjük meg, hogy a sajtóban és a könyvekben hagyjunk féligazságokat cirkulálni, amelyeket az átlagos olvasó nem ellenőrizhet és amelyek a lelkek megzavarását eredményezik. Vagy egyszerűen csak szenteltvíznek vegyük azt, ha a katolikus hívőket meghívják ima-apostolságra „a protestantizmus eltűnéséért”? Vétkeznénk, ha lanyhaságból, vagy attól a félelemtől, hogy a békét megzavarjuk, a mindenáron való hallgatás vagy a megindokolhatatlan kapituláció politikáját üznénk... Végül is tisztában kell lenni azzal, hogy az egész világ protestánsai sokkal egységesebbek, amint azt valaki gondolná. Sőt ezek a protestánsok, akiknek a szakadásaira Róma oly szívesen rá szokott mutatni, szolidárisak egymással, bárhol legyenek is és nem maradnak közömbösök spanyolországi, argentinai, mexikói vagy olaszországi hittestvéreik próbatételei iránt. Mindenki tudja, hogy a világi kéz mögött Róma súlyos tenyere nehezedik rájuk és rabolja meg őket az elemi és megszentelt jogaitól, amelyeket a katolikusok a protestáns vagy a római ellenőrzés alól kivont országokban élveznek. Mindaddig, amíg Róma ezt a kétoldalú politikát folytatja, nem hallgatunk és nem engedjük meg, hogy valaki nekünk ezért szemrehányást tegyen, hogy mi a protestánsokat figyelmeztetjük“.

Spanyolországban is az a helyzet, hogy Franco relatíve engedékenyebb az evangéliumi keresztyénséggel szemben, mint a neki dirigáló római papi körök. Ezek állandóan elégedetlenek még azért a kis léleketért is, amit az állam engedett hittestvéreinknek. Néhány jellemző tény álljon itt az általánosítások helyett.

1947 szeptember 21-én a carlista-monarchista szélsőséges római katolikusok egy csoportja behatolt istentisztelet közben a Barcelona közelében fekvő granollersi Keresztelő János baptista templomba; félholtra verték a lelkipásztort és még számos más embert és elpusztították a belső berendezést. — 1947 október 10-én egy másik csoport — a lepanatói csodatévő Krisztus-kép tiszteletére rendezett körmenetről jövet — egyenruhásan behatolt este 8 órakor a Ripoll-utcában fekvő methodista egyházba és szétrombolta berendezését, megsemmisítette a bibliákat és énekeskönyveket. — 1947. október 31-én este 8 órai körül Madridban mintegy 200 római kath. diák egy nemrégén helyreállított kápolnát rombolt szét. A rendőrség természetesen „idejében“ megérkezett... A vandálok egyike vörös festéssel ezt írta a falra: „Éljen Szűz Mária!“ — 1947 november 1-én Rubinban, Barcelona közelében ökumenikus jellegű közös evangéliumi ifjúsági konferenciát akartak tartani a különböző prot. egyházak. A polgári hatóságok figyelmeztették őket, hogy merénylet készül ellenük és „rábeszélésükre“ lehetetlen volt megtartani az ösz-

széjövetelt. Ugyanígy történt Barcelonában a Mistral és Teruel utcában levő protestáns kápolnákkal is. Villanueva y Geltrúban (Katalonia) a „kis gárdisták“ betörték az imaközségbe, kövekkel hajigáltak, stb., stb.

Azt lehetne mondani, hogy ezek helyi jellegű „népítéletek“, amelyekért nem felelősek a hivatalos egyházi körök. Azonban mindezt nagyméretű hivatalos propaganda előzi meg, illetve kíséri. Msgr. Segura, a sevillai bíboros érsek, 1947 szeptember 20-án kelt pásztorlevelében a következőket írja:

„A legkisebb kétség nélkül hisszük, hogy követelésünk támogatására (t. i. az evangéliumi kereszténységnek Spanyolországból minden erővel és eszközzel való kiirtására, Szerk.), hogy a hamis vallásnak e központjait Spanyolországban el kell nyomnunk, hitvallók ezreinek a bizonyosságát föl tudnánk hozni, akik életüket odaadták hitük védelmére. Bizonyára... azért tették, hogy a katolikus hitet megerősítsék... Spanyolország vissza fog térni a hit egységéhez, amelyet a pilári szent szűz alapított meg. Mindazoknak, akik a hatalmat gyakorolják, tiszta asztalt kell teremteniök és ezt a különösen nagy csapást ki kell irtaniok. Minden spanyol katolikusnak kötelessége, és mi megígérjük, hogy teljesíteni fogjuk, hogy ne nyugodjanak bele abba, hogy a protestáns tevékenység nemzeti területünkön elterjedjen. Éljen a katolikus egység! Éljen Krisztus király! Éljen a Pápa!“

A politikai diktatúrával keztfogva dolgozik a római vallási kényuralom, amely keresztesháborút hirdet az „eretnekek“ ellen és minden eszközt és tettet jóváhagy, ami az evangéliumi kereszténység kiirtására szolgál. Egy röpiratban, amelyet a római kath. diákok (a francia forrásaim „Réquétés“-nek nevezik őket) terjesztettek, ez áll:

„Két éve (úgy látszik a Franco türelmi engedményére gondol, 1945. Szerk.) azért küzd a protestantizmus, hogy népünk lelkében gyökeret verjen; ezt szét fogja törni katolikus egységünket és nem kevésbbé nemzeti egységünket is, amely éppen a katolikus elven nyugszik. Ma a protestantizmus megkezdte csápjait kinyújtani azzal, hogy számos „kápolná“ nyitott, amelyek nyilvános istentiszteletit célt szolgálnak, (sőt iskolák is!), még hozzá oly számban, hogy a szekuláris köztársaság idejéből valók számát meghaladja. (A köztársaság idején a protestantizmus ugyanis teljes vallásszabadságban élhetett. Szerk.) Az egyházi hatóság egészen élesen rámutat erre a gonoszásra...“

1947 szeptember 29-én négy spanyol „képviselő“ levelet intézett az episzkopátushoz, amelyben különösen két dolog miatt méltatlankodtak: az egyik, hogy a kormányzat túri a protestánsok „kápolnáit“ és oktatását, a másik, hogy az államfő Mervin K. Hart amerikai újságírónak 1947. aug. 19-én adott nyilatkozatában megerősítette a „nem-katolikusok“ számára nyújtott lelkiismereti szabadságjogot (ami nem azonos a teljes vallásszabadsággal vagy teljes nyilvános vallásgyakorlási joggal, Szerk.). Tehát még magát a kormányzatot is bírálni merik akkor, ha valami sérti a legkatolikusabb országban a katolikusok teljes politikai és vallási uralmát.

1947 október 15-én Msgr. Zacarias Vizcarra, az Actio Catholica conceiller général-ja denúciálta a protestantizmust (megjelent az A. C. nemzeti orgánumban, az *Ecclésia*-ban): „a protestantizmust, amely Spanyolország több részében a katolikus egyház ellen nyugtalanító offenzívát fejt ki, hazánk felekezeti és társadalmi rendje ellen...“ Föl-

panaszolja, hogy nemcsak a régebben használt istentiszteleti helyiségeiket merészelik megnyitni, hanem külföldi polgárok pénzén még új protestáns propaganda-centrumokkal is kísérleteznek stratégiaileg jól kiválasztott pontokon, amelyeknek az igazságot kellene szolgálniuk s mindezt tétlenül nézik... — Annnyiban igaza van Vizcarra Zakariásnak, hogy a protestantizmus mind az önelégült vallásosság, mind pedig az igazságtalan, feudális társadalmi rend „békességére“ nyugtalanítólag hat, amint megjelenik a Bibliával és hirdetni kezdi Isten Igéjét.

A *Spanyol Katholikus Ifjúság* országos hetilapja, a *Signo* 1947 okt. 19-i számában közöl kirohanást az evangéliumi keresztyénség ellen („les ridicules sectes protestantes“ — írja a francia szöveg), mert — úgymond — meggyalázzák az 1936—39. évi nemzeti keresztesháborút azzal, hogy „föl merészelik ütni sátraikat a mártírok vére fölé“... — Még élesebb egy ifjúsági röpirat hangja:

„Mint baljóslatú hollóknak a csapata a hitnek e ragadozómadarai lecsaptak Spanyolországra... Mi eltökéltük, hogy minden eszközzel megakadályozzuk, hogy az eretnekség egyetlen lépéssel is előrehaladhasson a római apostoli hit által egyesített hazánk meghódításában... Mi egyéb spanyol katolikus diákok magunkat tartjuk az Inquisitio szelleme örökösének, a kifejezés teljes jelentése szerint...“ — „A Szent Szűz Mária nevében, akit egy gyalázatos propaganda bemocskolni igyekszik, Spanyolország egysége nevében: inkább akarjuk az Inquisitio máglyát, mint a liberális toleranciát! Csakhogy az eretnekség ne terjedhessen tovább! Ma a Carlizmus fölemeli a riasztás és a tiltakozás szavát. Kész megkezdeni a harcot ott és úgy, ahogy kell, kerüljön amibe kerülni akar!... Kivánjuk, hogy az államfő foglalja nyilvános deklarációba Spanyolország katolikus egységét, hogy az összes protestáns kápolnák azonnal zárattassanak be, hogy a lutheri eretnekség aktivitását és hívőgyűjtését megfelelő rendszabályokkal gátolják meg...“

— Így fest ott a vallásszabadság, még a templomokra korlátozott vallásszabadság is, ahol a római egyház az úr egy országban! — Nagyon nehéz híreket kapni Spanyolországból. Egy chicagói katolikus egyetemi tanár és publicista, Francis J. McMahon, akit beeresztettek Spanyolországba, mert azt hitték, hogy nem lesz vele baj, lévén római kath. vallású, hamarosan kiutasított tudósításai miatt. Győzött benne a puritán hagyományokon fölnőtt amerikai demokrata. A *Kirchenblatt f. d. ref. Schweiz* szerint erre így nyilatkozott: „Az az érzésem, hogy a világ egyik legnagyobb börtönéből menekültem meg. Spanyolország 25 millió ember óriási börtöne... Az óriási többség Franco ellen van. Én igazat akartam írni Spanyolországról, de az igazság el van tiltva egy fasiszta uralom alatt“. Amiben azután Spanyolország vezet, az szerinte a minden képzeletet meghaladó korrupció; az amerikai gangsterek ártatlan gyermekek a spanyol nép jelenlegi urai mellett. Azok legalább nem igyekeznek tettüket a keresztyén evangélium munkájának föltüntetni. Bár maga mélyen hívő katolikus, fölháborodva kérdezi, hogy a spanyol klérus miért túri ezt a fertőt és erőszakos rendet egyetlen szó nélkül? Csak a kanári szigetek püspöke, Antonio Pildain merte mennydörgő vádját fölemelni, de pásztorlevelét agyonhallgatják. A pápának módjában lenne nyomást gyakorolni a spanyol uralkodó rétegre és a mögötte álló klérusra, de nem teszi.

„De a pápai diplomáciának szorongatóbb gondjai vannak a spanyolországi igazságtalanság ellen való küzdelemnél. Abban foglalatoskodik, hogy hatalmi pozícióját a világban újra megszilárdítsa és ezért minden oldalra fonnia kell a szálakat. A spanyol kormányra szüksége van politikája érdekében. Így a katolikus egyház tiltakozik ugyan mindig az „oroszt diktatura“... ellen, de hallgat arról, ami Spanyolországban történik, jölehet onnan állanak számára rendelkezésére a legmegbízhatóbb információk“ — írja a *Kirchenblatt f. d. reform. Schweiz*.

Egy svéd újságíró, Bjoern Hallstroem, aki a nagy skandináviai lapok londoni tudósítója, a kérdés tanulmányozása céljából be akart utazni Francohispaniába, de nem kapott vízumot. A spanyol földalatti mozgalommal összeköttetésbe kerülve sikerült beutaznia és bejárnia az egész országot, beleértve Spanyol-Marokkót is, ahonnan Franco kedves katonái, a mohammedán mórok valók. Megállapította, hogy az 1945-ös tolerancia csak a külföld szemébe szórt por, a valóságban ez alig jelent valamit. Élményeiről könyvet is írt, amely svédül *I Franco-Spanien utan pass* (Útlevel nélkül Franco-Spanyolországban) címmel jelent meg. Leírja, hogy a jezsuiták ebben a diktatórikus államban, hogy próbálják életrehívni az Inquistiót. Hatalmas vádirat az a világ protestánsainak a lelkiismeretét akarja fölrázni. Jellemző adatai közül egy: miközben a Bibliatársulat bibliaraktárát elkobozták (más források szerint meg is semmisítették) és a protestánsoknak az istentiszteleti alkalmait már a magánházaknál sem akarják tűrni, ugyanakkor a mohamedánok számára államköltségen nyomtatják a Koránt és államköltségen építtetik a mecseteket. Az egyetlen ország Európában, ahol a Biblia tiltott könyv. Viszont pár fillérért meg szabad csókolni a kőbenmaradt csodatevő márialábnymot... Igen nagy a lelkészhiány. A jobbára kiöregedett lelképásztorokra 5—6 gyülekezet gondozásának terhe esik, akik életfenntartásukat valamilyen más hivatásban keresik. Nyilvános összejöveteleket nem lehet tartaniok. Magánházak is félnek befogadni őket, mert nyomában a legvandálabb rombolás, társadalmi bojkot stb. fenyegeti a háztulajdonost. Az írországi (anglikán) egyházhoz tartozó gyülekezeteket pl. 12 éve nem látogathatta meg püspökük és egyetlen új papot sem tudott szentelni. Ezt az egész egyházat már csak három lelkész pásztorolja.

Barcelonában laikusokat képeznek ki agyondolgozott öreg lelképásztorok esti szabadidejükben. Jelenleg 20 jelöltje van ennek az „intézetnek“. Ezek közül a legjobbakat Madridba küldik, ahol 1947 októberében a nagy nyomás ellenére is megindult egy theologiai szeminárium munkája. A három professor életkora 73 és 60 között van, egy lelkész pedig negyediknek járt át Barcelonából. Az evangéliumi egyházak nevelése elé a legnagyobb akadályokat gördítik, szinte lehetetlenné teszik még a családi nevelést is. A század eleje óta fokozatosan és a legnagyobb áldozatokkal kiépült evangéliumi hitű nevelési rendszert megsemmisítették. Csak a Fliedner alapította intézményekben 850 növendék tanult a polgárháború előtti időkben, amely számából 350 esett a kitűnő evang. gimnáziumra. A protestáns gyermekeknek a nyilvános iskolákat kell látogatniok, amelyek római kath. intézményekké alakultak. Köte-

lesek római kath. hittant tanulni, mégha szüleik is, ők maguk is protestánsok, sőt ha külföldi állampolgárok is.

A *Vie protestante* és a *Semeur vaudois* c. francianyelvű evangéliumi (ref.) lapok hasábjain Ch. Brüttsch tudósított a barcelonai üldözésekről, aki ottani lelkészsége idejéből jól ismeri a helyi viszonyokat. Szerinte nem annyira a Franco-kormány hibás, mint inkább azok a szélsőségesen nacionalista körök, akiket magas egyházi méltóságok és Segura bíboros pártfogolnak. Idézi ő is a négy képviselőt:

„Nem hisszük, hogy a hallgatás, amelyet eddig láthattunk mind a katolikus egyházi méltóságok részéről, akik eltűrték egyházmegyéjükben a protestáns kápolnák megnyitásának a sérelmét, mind pedig azok részéről, akik érzik, hogy ezáltal egyházuknak kár tétetik, végérvényes. Hiszük, hogy valami készül, amit eddig még nem ismerünk. Ha a törvényes rendelkezés hamis értelmezése nyilvánosan kimondott, akkor az e magyarázattal megnevezés és a helyesbítés is nyilvánosan kell, hogy megtörténjék. A spanyol méltóságok elővigyázata, keresztyén bölcsessége és integritása meg határozni a legjobb módot ennek a gonoszszágnak a helyreállítására“.

Vajjon mi készül? Vajjon mit terveznek az Inquisitio szellemidézői? Brüttsch fölveti azt a kérdést, amely napjaink protestáns teológiájában egyre gyakrabban kerül elő, különösen az amerikai protestantizmusában, hogy miért hallgat az ilyen embertelenségekre a pápa, illetve, hogy mi a pápai szék állásfoglalása a brutális vallásüldözésekkel szemben. Kifejti, hogy a *Mystici corporis Christi* kezdetű encyclica (1943) keletes hangjai nem elegendők, amelyben van arra utalás, hogy eretnekeket nem szabad akarattuk ellenére a római kath. hitre átvinni. Szerinte a római egyháznak határozottabban kellene nyilatkoznia.

„Ebben az esetben a katolikus egyháznak a nemkatolikus keresztyéneknek nemcsak a lelkiismereti szabadságát, hanem a gyülekezési szabadságát is el kellene ismernie. De nem ismerünk egyetlen ilyen irányú hivatalos nyilatkozatot sem. Így azonban még oly szépen is beszélhetnek nekünk a felekezeti békéről és ránkkenhetik a békekészgáborítók szerepét, mintha mindig a protestánsok lennének azok, akik a két felekezet között a szakadékat mélyítik (amint azt a „*Courrier de Genève*“ állandóan hangoztatja); követeljük, hogy Róma egyszersmindenkorra világosan mondja ki a szót és osszassa el a homályt: Igen vagy nem, erőszakkal vagy szelídséggel akarja-e a római egyház az összes többi keresztyén felekezetek elpusztítását? Igen vagy nem, elveti-e a római egyház az evangéliumnak ellentmondó harcímódozatokat? Micsoda „az apostolt szék állandó tanítása“ ezekről az egészen határozott pontokról?“ (*Kirchenblatt* f. d. ref. Schw. 1948 (104) 26. lap).

A *L'Etoile du Matin* (1947 juin—septembre) — amelyet a „*Pro-Hispana*“ Spanyol Evangéliumi Committee ad ki —, ennek nyomában a református egyházak világszövetségének a hivatalos lapja, a *The Presbyterian Register* (1948. (XVIII.) 586. kk. lap), valamint a legkiemelkedőbb francia protestáns folyóirat, a *Foi et Vie* (1947. (45.) 634. k. lap) is közlik a spanyol evangéliumi keresztyének megrázó segélykiáltását. Ebben elpanaszolják, hogy egy közel nyolcvanéves elhordozható „türelmi“ idő után milyen nyomorúságok szakodtak rájuk, amikor Franco uralomrajutott. Ez valójában a római egyház diadala. Az 1945 júl 18-i rendelet engedélyezi a magánistentiszteleteket. Ennek ellenére annak gyakorlása azt jelenti, hogy a résztvevők a Damokles kardja alá állanak. A hatóságok úgy értelmezhetik a törvényt, ahogy tetszik. Semmibe sem veszik valakinek a vallását vagy a családi hitét. A gyermekeiknek köte-

lező a római k. hittan tanulása és a misén való kényszerű részvétel. Nem szabad protestáns iskolákat tartani. Nem szabad egyházi újságokat, theologiai munkákat, sőt még liturgiális könyveket sem kinyomtatniok. Polgári házasságot sem köthetnek, mégha meg vannak is keresztelve a római egyházban. Állami hivatalhoz nem juthatnak, „mert az állam római katolikus“. Olyan vágyaik vannak, hogy legalább halottaikat a saját hitük szerint temethessék el és hogy a polgári temetők hiánya esetében legalább a temetők sarkában kaphassanak halottaik számára tisztességes helyet... Hazájukat szeretik és nem akarnak mást csak az Evangéliumot hirdetni. Jelen helyzetükben nem is gondolnak új templomok építésére... Minden filmet a kath. egyház ellenőriz a cenzura-bizottságban, könyvek is csak ebben a szellemben jelenhetnek meg, stb., stb. — Megdöböntő az a levél, amelyet Figuera város polgáraitól a város protestáns lelkésze kapott, s amely a *Vie protestante* nyomán a *Kirchenblatt*-ban is megjelent (1948:188 k):

„Ama kápolna protestáns lelkészének, amely nem evangéliumi. Belefáradva abba a passzivitásba és közömbösségbe, amellyel a helyi hatóságok eltűrik az eretnek praktikák újrakezdését a kápolnában, mely nem evangéliumi, mivelhogy elszakadt Krisztustól és az ő földi képviselőjétől, a pápától, ami városunk megsértését jelenti, és rátámaszkodva a katolikus spanyol állam törvényeire, amely tűri ugyan a lelkiismereti szabadságot, de megtiltja más vallásnak a gyakorlatát a katolikuson kívül, elhatároztuk, hogy saját felelősségünkre cselekszünk, hogy az eretnekséget városunkban teljeseen kiírtsuk. Az eretnekek e bandájának, akiknek a ravaszágának sikerült az *Inquisitiot* megszüntetni, hogy büntetlenül gazt és szakadást hinthessenek a Spanyolok közé, nem sikerült és nem is fog sohasem sikerülni, a katolikus hit szent lángjait, amelyeket Szent Jakab őseink szívében gyűjtött, kioltaniok. Hogy Krisztusban testvéreink félrevezetését megakadályozzuk, megtiltjuk nektek, hogy városunkat továbbra is megalázzátok és polgártársaink lelkiismeretét megmérgezzétek. Ne kényszerítsetek bennünket arra, hogy bepiszkítsuk kezeinket! Mert ha a Szent *Inquisitio* hivatalosan meg van is szüntetve, az mégis áll a nemzeti szellemben. Istennek a dicsősége és polgártársaink java azok az okok, amelyek benünket arra visznek, hogy nektek hadat-üzénünk és jemeleyeteket állandóan üldözni fogjuk“.

A baptista templom falára ilyen felirásokat helyeztek: „*Abajo Lutero y cu familia*“, „*Viva el papa*“, „*Guerra al protestantismo*“...

Domenech Y Valls saragosai érsek, egyházmegyéje hivatalos lapjának 1947 dec. 22. számában korholja a hatóságokat, hogy nem elég erélyesek a protestánsokkal szemben, holott „intenzív propagandájuk“ ellentétben áll a spanyol törvényekkel, amelyek megtiltják más vallások nyilvános gyakorlását és tanaik terjesztését. Fölpanaszolja, hogy a reformáció követői szaporodnak „a hitetlenek, rossz spanyolok és a nemzet ellenségei között“. — A hivatalos egyházi körök lázítása már olyan méreteket öltött, hogy más szabadabb országok katolikusai is már megsokalták és fölháborodva vagy emberségesebb hangon írnak erről a problémáról. Így pl. a *Témoignage Chrétien* c. francia kath. lap (1948 jan. 23. sz.). Jacques Maritain, a nagy francia katolikus gondolkodó, az UNESCO mexikói konferenciáján követelte, hogy a spanyol protestánsoknak engedessék meg legalább az, hogy gyermekeiket ne kelljen kath. hittanra ereszteniök, hogy katonaságnál, kórházban, börtönben és egyebütt tiszteljék vallásos meggyőződésüket, hogy nyilvánosságban és szabadon is gyakorolhassák vallásukat, hogy nyilvános temetőkbe te-

methessék halottaikat — ennyi lenne a minimuma annak, amit számukra az emberi szabadságjogok nevében meg kell kívánni.

*

A spanyol evangéliumi keresztyénség kereszt alatt való nyomorúságának sötét hátterén, a nemzetközi politikai katholicizmus támadásaira felelni kezdő protestáns theologia világosságában kezd érthetővé válni, hogy miért teszik föl a kérdést: *mi az elvi és gyakorlati álláspontja Rómának az emberi, közelebbről a vallási szabadságjog kérdésében — akkor, ha ezek megadása rajta áll és nem magának követeli? A Theol. Szemle* előző körlevelében (1947. évf. 84. lap, 86. jegyzet) már említettük, hogy Pater W. Th. Walsh 1940-ben megjelent művében miként igyekszik megírni az Inquisitio apologiáját (nem áll egyedül ebben...). A kérdésre a felelet meglepő, legalább is evangéliumi keresztyén ember számára. A római kath. vélemények summája ez: „Ez a kérdés az igazság és a szabadság kérdése. A kettő közül az igazság a fontosabb és ennek alá kell rendelni a szabadságot. Az igazság viszont a csalhatatlan pápa (egyház) birtoka, tehát...“ A *The Expository Times* 1948 májusi száma közli (139—140. lap) C. J. Cadoux igen jó nevű protestáns theologiai professor *Roman Catholicism and Freedom* című művének az ismeretetését, amelyből kiviláglik, hogy a római kath. egyház a vallásszabadság ellensége. A könyv tele van higgadt, tárgyilagos dokumentálással. Egy híres kath. papnak, Mgr. Ronald Knox-nak az Inquisitioról 1926-ban írt könyvéből is idéz a recenzió nagyon beszédes helyeket. Pld.: a középkori vallási üldözés

„esztelenségnek hangzik, természetesen, az olyan protestánsoknak (és sokan vannak ilyenek), akik azt gondolják agyuk mélyén, hogy a vallásos igazságok, amelyeket tartanak, valójában nem bizonyosak, csak valószínű vélemények. De az a hit, amely elég erős mártírokat csinálni, *elég erős arra is, hogy üldözöket csináljon... elvileg az a bűnös aposztázia, amely megkísérli hirdetni is az aposztáziát, rosszabb a gyilkosságnál*“.

Knox páter 1927-ben megjelent *The Belief of Catholics* c. művében azt írta, hogy bizonyos körülmények között a jövőben is lehetőnek tartja, hogy egy katolikus ország *a vallásos újítókat úgy száműzze, üldözze, mint ahogy azt pl. XIV. Lajos tette a hugenottákkal*. Az egyháznak joga van ehhez segítségül hívnia a világi hatalmat (the secular arm in defence of her own principles).

„Ha ilyen körülmények adva vannak, vajjon biztos az, hogy egy nemzet katolikus kormányának nem lenne joga megkívánni az egyeteműs katolikus nevelést (ami a *kényszer egy formája*), sőt egyenesen deportálni vagy bebörtönözni azokat, akik *alattvalóinak* gondolkozását fölforgatják új tanokkal? Bizonyos az, hogy az egyház megkövetelné ez a jogot a katolikus kormányzat számára, mégha célszerűségi elgondolások a *tényleges gyakorlását meg is tiltanák*... Eppen ezeknek alapján egy katolikus hazafiakból álló testület, amely egy katolikus állam kormányzására van fölhatalmazva, *nem fog visszariadni még erőszakos intézkedésektől sem, hogy a katolikus princípiumok biztos uralmát állandósítsa honfitársai között*“ (i. h. 140).

Találónan jellemezte Macaulay a római katholicizmust: a Sir James Mackintoshról írt essayében így: „Nekem igazam van, neked nincsen igazad. Ha erősebb vagy mint én, kötelességed engem túrni; mert neked kötelességed túrni az igazságot. De ha én vagyok az erősebb, én üldöz-

lek, mert az én kötelességem az, hogy üldözzem a tévelygést“ (U. o. 140. lap). Hasonló szellemű nyilatkozatot közöl a *La Civiltà Cattolica*-ból a svájci ref. *Kirchenblatt* (1948 : 171.) F. Cavalli S. J. tollából (ápr. 3).

Miután megdicséri a spanyol ifjúságot magatartásáért és megállapítja, hogy a spanyol törvények összhangban vannak IX. Pius *Syllabusával* és XIII. Leo *Libertas* encyclicájával és miután megállapítja, hogy a kultusz föltétlen szabadsága és a nyilvános véleménynyilvánítás az erkölcsök, a lelkek megrontására és a közömbösség pestisére vezet, kijelenti, hogy az olyan országban, ahol a szakadárok egy kis kisebbséget jelentenek, viszont a kormány „az igaz vallás irányában jóindulatú“, *nem lehet minden kultusz és minden hitvallás számára teljes szabadságot igényelni*, így folytatja: „... a katolikus egyháznak, miután meg van győződve, hogy isteni kiváltságosságánál fogva az egyetlen igaz egyház, a szabadság jogát kizárólagosan a maga számára kell igényelnie... Ami pedig a többi hitvallásokat illeti, nem fog kardot csörtetni (??? Szerk.), de viszont követelni fogja, hogy azoknak törvényes, az emberi személyiséghez méltó eszközökkel megtiltassék, hogy hamis tanaikat terjesszék. Ezért az egyház egy *katholikus többségű államban érvényesíteni fogja azt, hogy a tévelygést ne juttassák törvényes exisztenciához*, és hogy — valahol csak különböző vallásos kisebbségekkel van dolga — azok legfeljebb csak de facto legyenek jelen, anélkül hogy hitüket terjeszthessék. Amily mértékben azonban a körülmények... ennek az elvnek integrális alkalmazását megtiltják, a katolikus egyház messzemenő engedelményeket kíván magának, miközben... *a kisebbik rosszat, a más hitvallások jogait eltűrt*. Ismét más országokban kénytelenek lesznek a katolikusok maguk is a teljes vallás-szabadságot követelni mindenki számára... jólehet csak nekik maguknak van életjoguk. Ebben az esetben az egyház nem tagadja meg tételét, amely legelső törvénye marad, hanem *alkalmazkodik* egy föltételhez, azaz egy adott tényálláshoz, amellyel konkrét exisztenciájában meg kell békülnie... A katolikus egyház hűtlen lenne küldetéséhez, ha elvileg vagy gyakorlatilag proklamálná, hogy a tévelygésnek ugyanolyan jogot kell adni mint az igazságnak...“ A svájci református folyóirat így fejezi be cikkét, szavait a svájci hivatalos katolikus egyházi emberekhez intézve: „*Mindaddig, amíg ők az ilyen alapelvektől, aminőket a „Civiltà Cattolica“ képvisel és aminőket Spanyolországban gyakorolnak, egészen világosan el nem különülnek, — ez eddig nem történt meg — minden vallásszabadságról való beszéd a katolikus oldal részéről hihetetlenül hangzik, mint pusztá taktika. Mindenesetre jó lenne protestáns részről tisztábjenni azzal, hogy miként gondolkoznak Rómában a vallási és lelkiismereti szabadságról*“.

Itt az ideje, hogy a magyarországi református egyházi sajtó komolyan kezdjen figyelni a katolicizmus problémájára és tájékozódjék mindenekelőtt nyugati protestáns hittestvéreinél. Nagyok ezen a téren a mulasztásaink! Kötelességünk népünkkel szemben rámutatni arra, hogy a mi egyházunk vezetősége miért nem vesz részt „a katolikusok bátor kiállásában“: segítsen ezt megérteni a spanyol helyzetkép is. Róma *másért* áll ki, amikor valamiért kiáll: a *saját világtárogó diktatúrájáért*. Nekünk nagyon világosan kell látnunk a *magunk keskeny útját*, melyre Barth Károly nemrég megjelent *Nyílt levelében* is (éppen velünk kapcsolatban útja után több nyilatkozatával mást helyt is) rámutatott. Róma felé elhajolunk az igaz úttól *éppen olyan bűnös vakság*, sőt veszedelem lenne, mint másfelé. Hordozzuk bizalmunkban és imádságunkban azokat az egyházi vezetőinket, akik az egyház és állam viszonya rendezésének nehéz terhét viselik és nem lépnek szövetségre Rómával. Isten nagy kaput hagyott még számunkra nyitva az egyház leg-sajátosabb működési területei felé. Ha mi azon, teljes szívvel megalázkodva az Ő keze alatt és zúgolóadás nélkül, hajlandók vagyunk bemenni, s e n k i azt a kaput előttünk be nem zárhatja. De ha nem megyünk be

rajta nagyon gyorsan, (mert más „csodakapuk“ felé tekintgetünk), lehet, hogy soha többet nem fogja megnyitni ennek az egyháznak a számára (Jel. 3:7). Jó lenne arra gondolnunk, hogy mit nem szabad a spanyolországi atyafiaknak tenniük és mennyi-mennyi szabadságunk van nekünk az Ő országában végzendő lelkimunka számára és meggondolnunk, mi szabadságunk lenne ezzel a Rómával bármire is szövetkeznünk. Hozzá csak az Ökumenén át vezethet út. Ezt a közösséget viszont elveti. 1948. június 6-án a *l'Osservatore Romano*ban megjelent a római pápa kemény tiltó rendelete: római katolikusként a leghatározottabban tilos bármiféle „ökumenikus“ keresztyén egységmozgalomban résztvenniük. Pedig már számos kath. theologus és világi működött az Ökumené bizottságaiban. Ez Róma véleménye az egységről! Ez az üdvözlése az Amszterdami Világzsínatra!

IRODALOM: Wieser G.: *Diktatur in Spanien* (Kirchenbl. f. d. reformierte Schweiz 1947 (103) 186 kk.), — u. a.: *Die Lage der Protestanten in Spanien* (u. o. 1947: 203) — u. a.: *Verfolgung der Protestanten in Spanien* (u. o. 1947:394) — EPD: *Katholische Missionsmethoden* (u. o. 1947:394 k.) — von Tschärner: *Wachsamkeit u. konfessioneller Friede* (Kirchenblatt, 1947:171 k.) — Wieser: *Verfolgung der Protestanten in Spanien* (Kirchenblatt, 1948 (104) 25 k.) — EPD: *Katholischer Vormarsch in Amerika* (u. o. 1948:27 k.) — u. a.: *Der Katholizismus in den Vereinigten Staaten* (u. o. 1948: 76 k.) — EPD: *Lebendiger Protestantismus in Spanien* (u. o. 1948:139) — Wieser: *Protestantenhass in Spanien* (u. o. 1948:188 k.) — (Editorial) *Clarifying Catholic Ideas Of Religious Liberty* (The Christian Century 1947 (64) 452) — (Editorial) *Heritage of Fascism* (u. o. 1947:486 k.) — Root R.: *Twilight of Religious Liberty* (u. o. 1947:491 kk.) — (Editorial) *Laski Sees Catholicism as Source of Reaction* (u. o. 1947:1604) — Baez-Camargo G.: *Protestants are Victims of Abuse* (a mexikói protestánsoknak a római kath. csőcselék által történt zaklatásáról közöl pontos adatokat, melyek hasonlóak a spanyol eseményekhez, u. o. 1947:775) — Jao del Nero: *Sees Protestantism Winning Brazilians* (u. o. 1947: 1218) — *Protestants in Spain Victims of Attack* (u. o. 1947:1624) — (Editorial) *Plan Further Restrictions of Spanish Protestants* (The Christian Century 1948 (65) 4) — (Editorial) *The Pope on Church-State Relations* (u. o. 1948:133 k.) — *Reports on Spanish Protestantism* (1948:453) — Schutmaat A.: *Catholicism in Columbia* (1948:455 k; itt a legutóbbi forradalom idején a nép igen erősen kikelt a kath. klérus ellen is). — *Italy and Religious Liberty* (The Presbyterian Register 1947 (18) 457 k.) — *Protestantism in Italy* (u. o. 1948:585) — *Protestantism in Spain* (u. o. 1948:586) — Heggoy W. N.: *La Liberté Religieuse Existe-t-elle en Espagne* (Le Trait d' Union de l' Eglise Méthodiste en Afrique du Nord, 1948 májusi sz. 1—2. lap) — *Chapelles protestantes détruites en Espagne* (u. o. 7. lap) — *Un appel des Protestans Espagnols* (Foi et Vie 1948 (45) 634 k.) — Guggisberg K.: *Die Katholische Aktion u. unsere Haltung* (Schweiz. Theol. Umschau 1946 (16) 49—72) — Delpech J.: *Au delà de Pyrénées* (Semeur Vaudois 1947 (67. évf.) jun. 28. sz. 1. lap) — Brutsch Ch.: *Les récentes persécutions des protestants d' Espagne* (u. o. 1948 (68) jan. 10. sz. 2. lap) — *Service Oecuménique de Presse et d' Information* (Genève) — Rae F. J.: *Roman Catholicism and Freedom* (The Expository Times 1948 (59) 139 k.) — Cadoux C. J.: *Roman Catholicism and Freedom*, Oxford 1947 — Pauck W.: *Roman Catholicism and Protestantism* (Theology Today 1948 (4) 457—478) — u. a.: *The Roman Catholic Critique of Protestantism* (u. o. 1948 (5) 34—48) — Garrison: *Religion and Civil Liberty in the Roman Cath. Tradition*, Chicago 1947 — Howard G. P.: *Religious Liberty in Latin America*, Philadelphia 1944 — Rice M. H.: *American Cath. Opinion in the Slavery Controversy*, New York 1944 (v. ö. *The Journal of Religion* 1946:66) — Fey H.: *Can Catholicism Win America?* Chicago 1946. — Wieser G.: *Katholische Rechtfertigung der Verfolgungen in Spanien* (Kirchenblatt 1948: 171) — „*The Condition of the Protestants in Spain*“: *A Catholic View* (Christianity and Crisis 1948 (8) 79—80, jún. 7. szám). (P. L.)

Bibliai tudományok

Michaelis, *Einleitung in das Neue Testament. Die Entstehung, Sammlung und Überlieferung der Schriften des Neuen Testaments — Von D. theol. Wilhelm — o. Prof. an der Universität Bern. Bern 1946 (BEG—Verlag) XII+412 S., 8°. Leinenbd. 24.— sv. frank.*

Vannak theologiai művek, amelyek évtizedekre befolyásolják a theologiai gondolkodást. Az újszövetségi bevezetés tudományának a terén ilyenek pl. Feine-nak és Jülicher-nak a bevezetései. Ugy ítéljük, hogy a theologiai gondolkodást hasonló módon fogja megtermékenyíteni Michaelis-nak értékes munkája is.

Bevezetésében a szorosabb értelemben vett irodalomtörténet feladatáról, eszközeiről és módszereiről szól. A feladat nem lehet más, mint az egyes iratok keletkezési viszonyainak vizsgálata. Az eszközöket illetőleg hangsúlyozza a szerző, hogy ezeket maguk az iratok szolgáltatták első sorban, amiért igen nagy segítségére van problémáiknak megoldásában az exegézis, bár ez nem tartozik feladatai közé. Módszer tekintetében megállapítja, hogy az nem lehet más, mint bármely biblián kívüli irodalmi alkotás tanulmányozásának a módszere. Különösen figyelemreméltó azonban e tekintetben a szerzőnek az a vallomása, hogy csak az foglalkozhatik a bevezetés tudományával, akit belső személyes viszony fűz az Újszövetség gondolatvilágához, s akinek így szívügye problémáinak tisztázása. Ez nem mindenkor volt vezető szempont az Újszövetség iratainak tanulmányozásában.

Jellemző vonása a munkának az, hogy az egyes iratokat kanonikus sorrendjük szerint tárgyalja. E tekintetben is, mint általában az egész munkában igen objektíven mérlegelve megállapítja, hogy bár keletkezési sorrendjüket illetőleg a Pál levelei megelőzték az evangéliumokat, mégis indokolt az evangéliumokkal kezdeni az egyes iratok tárgyalását, mert Jézus igehirdetése megelőzte az apostolok igehirdetését s így ha nem is történetileg, belső jelen-

tőségük szerint ezekkel kell kezdeni az Újszövetség iratainak tárgyalását.

Mellözve az egyes iratokra vonatkozó megállapítások mérlegelését, az egész munkára nézve egypár általános megjegyzést teszünk, mégpedig először az illusztris szerzőnek az egyes iratok hitelességére vonatkozó véleményét illetőleg. E tekintetben sajátos megfigyelést tehetünk az Újszövetség kor- és irodalomtörténeti tudományának fejlődésében. Ha még csak pár évtizeddel ezelőtt is erős volt annak a radikális kritikának a hangja, amelyik el altarja vitatni az Újszövetség egyes iratait azoktól a szerzőktől, akiknek a neve alatt állanak, egyre inkább visszafordul tudományunknak a látása az Újszövetségnek a hagyomány álláspontján álló szemléletéhez. E tekintetben igen jelentős alkotás W. Michaelis-nak különben igen erős kritikai apparátussal megírt becses munkája, amelyben pl. hangsúlyozza, hogy a Márk evangéliuma Márktól, a Lukácsé Lukácstól, a Jánosé Jánostól, a Zebedeus fiától származik, hogy az Apostolok Cselekedeteit szintén Lukács írta s hogy az ú. n. pásztori leveleket Pál maga írta első római fogságában. Azt is tanítja, hogy Jakab levelét Jakab az Ur testvére írta s a János leveleit az evangéliom szerzője a Zebedeus fia s még a Jelenések könyve szerkesztését illetőleg is hajlik a hagyománynak ahhoz a tanításához, hogy azt is a Zebedeus fia írta, bár e tekintetben is igen gondosan mérlegeli a különböző véleményeket.

Más vonatkozásban is igen figyelemreméltó Michaelis munkája. Volt idő a theologia történetében, amikor kétségbe vonták az egyes újtestamentomi iratok történeti értékét; így pl. az Apostolok Cselekedeteiről írott könyvvel kapcsolatban az összes e tárgyban felvetett ellenvetéseket objektíve mérlegelve, e korlátok közé is szorítva, kimutatja, hogy a történeti elbeszélések és beszédek szempontjából egyaránt értékes történeti munka az. János evangéliumát a szinoptikusokkal való összefüggésben tárgyalva, kimutatja pl. azt, hogy a Jézus munkásságának a kronológiáját illetőleg a negyedik evangéliumot fölibe kell emelni a

három elsőnek, mert ez szemtanúnak a műve. A szinoptikus evangéliumokat illetőleg előadja, hogy a hagyományok szélesen megáradt folyamán szemlélődve írták műveiket s hogy megírásuknál nem annyira Jézus élete történetének kronológiája lebegett szemük előtt, hanem annak, t. i. a hagyományok, vezérgondolataira és az olvasóknak szükségleteire — hitet akartak ébreszteni — tekintettel írták meg azokat; mégis becses történeti forrásokból, szemtanúk közléséből származtak ezek, s hogy ezek főleg a legfontosabb történeti eseményekre vonatkoztak t. i. a végtörténetekre: Jézus kereszthalálára és feltámadására, amelyeknek közlésében, János evangélistát is beleértve egy véleményen vannak az evangélisták. Nagy jelentőségű az Újtestamentum iratainak ilyen értékelése, mert az újabb teológiai gondolkodásban hangsúlyozzák, hogy Isten történeti eseményekben jelenti ki magát s hogy azért olyan csodálatosan gazdag területe a kijelentésnek az Újszövetség, mert annak lényege történet.

Egy tudomány akkor valóban termékenyítő, ha friss szellemet áraszt. A teológiai tudomány pedig akkor ilyen, ha ezzel a friss szellemmel az egyház igé hirdetői tevékenységét is megtermékenyíteni képes. A fent érintett általános megjegyzések egyaránt olyanok, amelyek azt bizonyítják, hogy szerzőnk munkája időszerű szelleménél s az Újszövetség iratainak fenti módon való interpretálásánál fogva is egyaránt alkalmas az egyház építésére.

Még azt is említsük meg, hogy különösen teljességre törekvő ez a könyv; nem csak azért, mert hasonló alapon tárgyalja a kánon- és szövegtörténetet és az Újtestamentum nyelvének a problémáit, hanem azért is mert az egyes irodalomtörténeti kérdések problematikáját a legfinomabb nüanszokig is szételemezzi, ami azért is lehetséges, mert a legbecsesebb friss irodalmat is állandóan mérlegeli munkájában. Különös az örömrünk, hogy magyar irodalmunkat is felhasználta, közelebről Pongrácz József „Pál apostol Efészusban” és Erdős Károly és Pongrácz József: „Bevezetését”. Hisszük, hogy magyar teológiai gondolkodásunkat is gazdagon meg fogja termékenyíteni Michaelis-nek ez a becses műve.

(Sárospatak)

Dr. Mátyás Ernő.

The Westminster Historical Atlas to the Bible. By George Ernest Wright & Floyd Vivian Filson. With an Introductory Article by W. F. Albright. Philadelphia 1946. (Westminster Press) *The Westminster Aids to the Study of the Scriptures I.* — 4° (28×40 cm) 114 lapnyi szöveggel kísért XVIII egyszoldalas térképlapon 39 többszínnyomásos térkép és 77 fénykép. Ára 4.00 dollár.

A két világháború között óriási léptekkel haladt előre a palesztinai archeologia és ennek következtében sok tekintetben új eredményekre jutott a történeti geográfia és kartográfia tudománya is. G. A. Smith (Aberdeen) hatalmas történeti földrajzára (*The Historical Geography of the Holy Land*, 1894 1931²⁵) csak húsz év múlva következett a beigért történeti atlasz (J. Bartholomew társszerkesztésével), éppen az első világháború kitörésének évében. Hasonlóképp az első világháború előtt elért tudományos eredményeken alapult a nálunk ismert és használatos Guthe féle *Bibelatlas* (1911 1926²). Valamennyi eddig megjelent bibliai atlasz helyére léphet most a „*Westminster Atlas*”.

A könyv sokkal többet nyújt, mint amennyit a neve mond. Közel 100 két-hasábos fólió lapon *kitűnő archeologiai és történeti áttekintést is ad a térképek mellé.* Bevezető tanulmányt William Foxwell Albright írt „A bibliai világ újra felfedezése” címmel (9—14 lap) a bibliai archeologia fontosságáról, alapkérdéseiről, különösen módszertani szempontból (hogyan állapíthatók meg az antik dátumok, hogyan lehet a kiásott városokat identifikálni stb.). Az ókori keleti történet kronológiai táblázata (15 k) után Palesztina földrajzának áttekintését találjuk (17 kk). A történeti áttekintés a következő címek alatt tagozódik: A patriarchák világa ca. 2000—1700 Kr. e. (23 kk) — A nagy imperiumok az egyiptomi tartózkodás idején (27 kk) — Kanaán földje az izraelita honfoglalás előtt (33 kk) — Az exodus Egyiptomból (37 kk) — Palesztina a bírák idején (1200—1020 Kr. e.; 43 kk) — Izrael és Juda országának politikai története (47 kk) — Északpalesztina a bibliai időkben (53 kk) — Középpalesztina a bibliai időkben (57 kk) — Délpalesztina a bibliai időkben (63 kk) — A nagy imperiumok az izraelita korokban (67 kk) — A makkabeusi és

herodesi Palesztina (73 kk) — A római birodalom Jézus születése idején (77 kk) — Palesztina Jézus szolgálata idején (83 kk) — Pál utazásai (87 kk) — A kereszténység kiterjedése (93 kk) — Jeruzsálem története (97 kk) — Ásatások a modern Palesztinában (106 kk) — Nagyon részletes index a térképekhez és topográfiai konkordancia a Bibliához (107 kk). Három fólió lapja kb. tíz normális oktávlapnak felel meg, elég részletes a történeti áttekintés; hangsúlya nem annyira a történeti események fölsorolásán, mint inkább a történeti események és az archeológiai eredmények kapcsolatainak fölmutatásán van. Igen alapos, nagyon világos, pedagógiai szempontból mesterinek mondható summarizálás. Kronológiájával nem mindenki értene mindenben egyet, de ez semmit sem von le az egész értékéből, hiszen a vitás kérdések éppen onnan jönnek, hogy nincsen elég adatunk végleges eldöntésükre. Így pld. nem értek egyet azzal, hogy az exodus időpontját 1250—1225-re teszi. Pedig ez az angolszász tudományban kisebbségi vélemény. Nem egyeztethető ugyanis össze azzal a ténnyel, hogy Mernefta fáraó (1225—1215) diadaloszlopa a Sziropalesztinában meghódított népek között megemlíti Izraelt is, tehát Izraelnek akkor már Palesztinában kellett lennie és valami állami-népi életet kellett élnie. Igazolhatatlan ugyanis az a föltevés (Jirku, *Gesch. d. Volkes Israel*, Leipzig 1931 68 k.; előtte már mások is hangoztatták ezt), hogy Egyiptomba csak a nép egy része vándorolt és hogy a Mernefta-oszlop az otthonmaradt, nem pedig a vándorló-honfoglaló Izraelre vonatkoznék. A bírák kora így túl rövidre szabódik; de egyéb archeológiai adatoknak is jobban megfelel az, ha az exodus és a honfoglalást inkább III. Thutmosis fáraó idejére tesszük (1501?—1447 v. 50), amikor tájt volt (az Atlas is így vélekedik) Jerikó pusztulása az archeológiai adatok szerint.¹

¹. (V. ö. a kérdéshez H. Th. Obbink, *Theol. Tijdschr.* 1909: 238 kk, 1910: 127 kk; Sir Ch. Marston, *The New Knowledge About the Old Test.* London 1933 c. m. megf. fej.: A. Noordtzij, *Gods Woord en der Eeuwen Getuigenis*³, Kampen 1936, 305—318 (a 485. lapon irodalmi utalások); A. Allgeier, *Bibl. Zeitgesch.*, Freiburg 1937. 44 kk).

A szakértőknek egyre inkább ez a véleménye; a bibliai kronológiával is ez egyezik meg jobban. A *Westminster Atlas* szövegi részének legnagyobb hiánya az, hogy a legfontosabb irodalom felől nem tájékoztat; pedagógiai szempontból ez még jobban emelte volna a munka értékét. A munkamegosztás szerint az ószövetségi részt nagyjából G. E. Wright, a McCormick Theologiai Szeminárium ószöv. professora, az újszövetségi részt F. V. Filson, ú. a. intézmény újszöv. professora végezte. Az előszóban azonban megemlíti tanácsadóiknak egész sorát is, akik valamilyen márkás szakértők a maguk területén.

A *Westminster Atlas* különös értéke természetesen a kartográfiai teljesítménye. Az új archeológiai eredményeket nem lehetett volna a korábbi térképek korrigálásával tökéletesen visszaadni. Az Atlason 1942 óta dolgoztak. A szerzők tanácsadói Albright mellett még a következők voltak: O. R. Sellers, chicagói, M. Burrows yelói egyetemi tanár. A kartográfusok nevei: Hal és Jean Arbo (Chicago), G. A. Barrois (Princeton). A legmodernebb kartográfiai módszerrel akarták kiadni az atlaszt és ezért éveken át kísérleteztek. Végül is egy nagyon költséges módot választottak: kézzel festett térképekről készített fölvételek az alap, amelyek egészen dombozmű benyomását keltik az offset-nyomásos megvalósításban. A. R. F. Donnelly & Sons C^o cég (The Lakeside Press, Chicago) valóban minden dicséretet megérdemel ezekért a pompás térképekért. Jellemzi őket a már említett plasztikus benyomáson túl a színek élensége és a térképek áttekinthetősége. Ez utóbbi a nevek apró nyomásával és a határok vastag, szembeötölő voltával magyarázható. Nemcsak a bibliai földrajz és archeologia művelőinek az érdeklődésére számíthat ez a mű, hanem az általános földrajztudomány és történettudomány művelőire is: *kartográfiai és tipográfiai műemlek!*

A 77 illusztráció is nagyszerűen van összeválogatva, amit nem csodálunk, ha tudjuk, hogy a tanácsadók élén Albright állott. Különösen szép és szemléltető képek a következők: Jezreel síkja (5. kép), Sikem síkja (6.), a

korinthusi szoros (59.); Jeruzsálem és környékének madártávlati képe (74.).

Ha még mindehez hozzávesszük, hogy ennek a gyönyörű könyvnek az ára (kiadásakor 3.50 dollár, jelenleg pedig) 4 dollár (kb. 45.— Ft) teljes elismerésünket fejezhetjük ki a szerzők, a Westminster Press és a nyomda iránt. Minden biblikusnak, valláspedagógusnak meg kellene szereznie ezt a könyvet.. (A református teológiai könyvtárában, a debreceni kollégiumi Nagykönyvtárban, egyetemi ösztöndíj szemináriumában és az ismertető tulajdonában megtekinthető).

(Debrecen) Dr. Pákozdy László Márton.

Schmidt Kari Ludwig: *Kanonische und apokryphe Evangelien und Apostelgeschichten*. Basel 1944. (Abhandlungen z. Theol. d. Alten u. Neuen Test. Bd. 5) 8° 95. lap.

Az újszövetségi tudományban minden időben fontos feladat volt az újszövetségi iratok történeti értékelése. Ezzel a súlyos problémával foglalkozik K. L. Schmidt, az újszövetségi tudománynak ez az illusztris képviselője. Egyfelől hangsúlyozza, hogy a mythosz és a valóság, a költészet és az igazság, az apokrifus és kanonikus között emósódottak és nem minden további nélkül megvonhatók a határok. De azután tanítja, hogy ezek között a területek között mégis fel lehet fedezni egy határt. Egészében a négy evangélium és az Apostolok cselekedeteiről írott könyv nem Jézusnak és az Apostoloknak az életrajzát akarják nyújtani, nem is gnosist adnak magasabb világok felől való kijelentés értelmében, hanem a názáreti Jézusban Isten uralmának megvalósulására mutatnak rá, más szavakkal nem Krisztus-mythoszt, hanem a Messiás-Jézus történetét nyújtják.

(Sárospatak)

Dr. Mátyás Ernő.

Grant, Frederick C.: *The Earliest Gospel*. Studies of the Evangelic tradition at its point of crystallization in writing. *The Cole Lectures for 1943*. New-York—Nashville 1943 (Abingdon-Cokesbury Press) 8° 270 lap, ára 2.50 dollár.

Grant az Union Theological Seminary professora és Amerika egyik legkifűnőbb újszövetség-tudósa. Neves

munkái: *The Life and Times of Jesus, The Early Days of Christianity, The Growth of the Gospels, Frontiers of Christian Thinking, The Gospel of the Kingdom* (Haskel Lectures); ezeken kívül az ú. n. formatörténeti módszer európai vezető tudósainak (Bultmann, Dibelius, Kundsinn) tolmácsolója az angol nyelvterület számára. E kötet különböző tanulmányok gyűjteménye, amint azt a bevezetésben is előre jelzi a szerző (13. lap). A következő kérdéseket tárgyalja az öskeresztyénség problémái közül: Hogyan keletkezett az öskeresztyén tradíció? Milyen volt az első formája? Befolyásolta-e az evangéliumi tradíciót jézusutáni teológiai szemlélet? Vajjon eredetileg aramnyelvűek voltak-e az evangéliumok s közülük a legrégebbi, a Márké? Lehet-e az evangéliumi tradíciót lokalizálni, pld. Jeruzsálemben vagy Galileában? Ha igen, befolyásolta-e ez a körülmény a hagyományozás formáját, abban az értelemben, hogy egyes dolgokat jobban hangsúlyozott, másokat viszont elhalványított? Hatása alatt állott-e Márk evangéliuma Pálnak? Antisémita szempontú-e? Szociális vagy individuális érdeklődésű-e? Érinti-e mindez a Jézus tanításáról való felfogásunkat?

Grant szerint az írásbeli evangéliumot szóbeli hagyományozás előzte meg; e tekintetben — amint a felsorolt irodalomból is látszik — nagyjából a formatörténeti iskola szempontjait alkalmazza és eredményeit vallja (15—33. lap). Márk az aramból már görög nyelvűvé vált tradíció alapján Rómában íratott, mégpedig olyan valaki által, aki nem volt nagy műveltségű, nem ismerte egészen az ÓT-ot és a zsidóságot; nem a zsidók, hanem a pogányok számára írt Néró idején (34—57). Az evangélium anyaga az a tradíció, amely a hatvanas évek végén Rómában cirkulált. Az egésznek súlypontja a passio. Népszerű-legendáris jellegű anyag. A szerző fő mondanivalói ezek voltak: 1. a passio-történet, 2. a zsidókkal való konverziák, 3. a péteri elemek, 4. az ú. n. Q-forrásból valami Jézus tanításai-ból is, 5. a kis Apokalypsis. Ezek egyike-másika talán már irodalmilag is létezett az evangéliuma előtt (pl. passio, konverziák, kis Apokalypsis) (58—75). Érdekesen jellemzi az apostoli prédikáció természetét, anyagát (76—88). C.

Ch. Torrey-vel szemben vitatkozik (*Documents of the Primitive Church*, chap. III. Aramaic Gospel in the Synagogue) és tagadja, hogy Márk aram eredetű lenne, noha azt maga is vallja, hogy a szóbeli tradíció arameredetű volt. Mivel Torrey nevezett munkájához eddig még nem juthattam hozzá, nem mondhatok tárgyilagos ítéletet, de az az érzésem, hogy inkább T.-nak van igaza, mint Grant-nak. Annyi mindenesetre látszik még Grant ellenvetéseiből is, hogy az „aramaist”-ák felől még sok érdekes meghallani- valója lesz az ÚT tudományának (89—124). Szerzőnk elfogadta azt a Lohmeyer-féle föltevést (*Galiläa und Jerusalem*, 1936), hogy a palesztinai őskeresztységnek két tradíció-központja volt: Galilea és Jeruzsálem; az elsőnek jellemző tanítása a „Kyrios Jesus”, a másodiknak a „Christos Jesus”. Azonban szerzőnk sem tud több érvelt fölhozni, mint Lohmeyer (125—147). Márk theológiájának a tárgyalása közben (148—174) azt állítja, hogy „Márk nem volt theologus és meg sem kísérelte, hogy azzá váljék” (160. lap), viszont más helyt mégis azt állítja róla, hogy „...Mark substituted a theological idea of the person of Jesus for the Kingdom of God, and interpreted the Gospel of the Kingdom to mean the message — or indeed the mystery — of Jesus' Messiahship...” (256. lap). Elfogadja M. Werner-nak azt a thézisét, hogy Márk inkább egy általános pogány-keresztén tradíciót ad vissza, és nem mutat határozott páli befolyásokat (188—206). Részletesen foglalkozik Márk antisemitizmusának a kérdésével. Az a nézete, hogy Mk is részese annak, amit G. „a nyugati civilizáció egyik legborzasztóbb és diabolikus paradoxájának” mond, hogy t. i. az a nép, amelyben a keresztység keletkezett és amelynek vallását a keresztység bekebelezte, maga 1900 éven át általános „undying animosity”-nek volt kitéve — az antisemitizmusnak. Elpanaszolja, hogy Amerika is mennyire antisemita már. Az egész könyv leggyengébb fejezetében azt állítja, hogy az antisemitizmus az evangéliumokra megy vissza (Jánosra). Grant szerint sem Jézus, sem az eredeti aram szóbeli hagyomány nem volt antisemita, ellenben a göröggé vált szóbeli hagyományban kapta ezt a szint és Mk is

antisemita volt. Szerinte ezzel az igazságtalan tényrel számolnia kell magyarázatnak is, Egyháznak is. „we cannot exonerate ourselves if we share in perpetuating the misrepresentations and prejudices upon which this hideous monster of anti-Semitism continues to thrive.” Véleményem szerint Grant túlságosan leegyszerűsíti az antisemitizmus problémáját, amikor szinte egyetlen forrásának az evangéliumi elbeszélést teszi meg. Ezt még abban a tekintetben is igazságtalannak tartom, hogy az evangéliumoknak bármi köze is lenne ahhoz a jelenséghez, amit különben méltán ítél el Grant; hiszen a legantiszemitábbnak tartott evangéliumban is azt olvashatjuk, hogy „az üdvösség a zsidók ből van” (Jn. 4: 22). Majdnem a naivsággal határos mai antisemitizmus világméretűségét leegyszerűsíteni az I.-századbeli zsidó-keresztény *theologiai* kontroverzia következményévé. Azoknak az angoloknak, akik jelenleg* Palesztinában tartózkodnak, aligha a Mk evangéliuma alakítja ki politikai meggyőződését. A könyvnek ez a része elhibázott (207—230. lap). Jézus tanításait egyébként úgy látja, hogy nem voltak „szociálisak” a szociológiai utópizmus értelmében, de vallásos etikájába egyformán beletartozott a szociális és az egyéni élet.

Összegezve e tanulmányok rajzolta képet, a szerző szerint Mk tanításában Jézus már földi életében Messiás volt és messiási halálának apológiáját akarja megírni nyugati, hellenista olvasói számára. Az anyaga és szemléleti módja a hellenista világ pogány-keresztén egyházának a tradíciója, kb. egy emberöltővel Jézus halála után. Márk egyébként egy ismeretlen személyiség.

Hasznos, eleven, könnyen követhető, elejétől végig lekötő olvasmány, amelylyel természetesen sok pontban nem ért egyet az olvasó kritikus.

(Debrecen) Dr. Pákozdy László Márton.

M á t y á s Ernő, Péter és Jakab evangélioma. Sárospatak 1947. A Sárospataki Főiskola Kiadványai I. Dolgozatok a Bibliai Theológiai Tudományok Köréből I. 8° 60 lap.

Mátyás Ernő egyike a filozófiaiilag képzett, iskolázottan gondolkozó és rendszeresen író theologusainknak. Eb-

* 1947. dec. havában írt sorok.

ben az aránylag vékony könyvben részletesen, alaposan és építő erővel adja a Péter és Jakab apostolok neve alatt levő újszövetségi iratok theologiai tartalmát egyes főbb címek alatt csoportosítva azt. Péter első levelét az üldöztetések között testi szenvedéseket viselő, a második levelet a lelki váltságban küzdők tájékoztatására irattnak tartja, a Jakab levelében pedig az egyház elvilágiasodása és az Imperium Romanum által való üldözése azok a veszedelmek, amelyek az irat célját és idejét megállapítják.

Mindezekből kiindulva parázs isagógikai vitát lehetne rendezni a levelek authenticája felől. Minthogy azonban szerző szerint a Péter első levelének írója „lassan, folyamatos növekedés útján ért meg Krisztus keresztje titkának a megértésére“ (12. lap), ami mindenestől áll a történelmi Péterre is, az 56. lapon azt olvassuk, hogy „Az 5. 12. v.-ben foglalt esküvési tilalmat Jakab hívebben őrizte meg, mint Máté“, ami a levél írójának Jézushoz való közelségét bizonyítja: ezért in necessariis unitas... in omnibus charitas.

E könyv egy kiadványsorozat első száma; folytatódjék a sorozat további értékekkel theologiai irodalmunk javára és Isten dicsőségére. (Ára 5.— Ft. megrendelhető a Spataki Főisk. Pénztára 42.814. sz. csekklapján; az összeg rendeltetését jelezni kell. Szerk.)

(Debrecen)

Dr. Erdős Károly.

Schmidt Karl Ludwig: *Aus der Johannes-Apokalypse, dem letzten Buch der Bibel. Sechs Radio-Vorträge im Studio Basel. Mit zwei Bildbeilagen. Drittes Tausend. Basel* (Vrlg. v. Heinrich Majer) 1946, kis 8° 61 lap.

A szerző, aki az őskeresztység egyházfogalmának egyik legkitűnőbb ismerője és aki az egyház és világ biblikus témáját is több vonatkozásban feldolgozta, e füzetében hat rádióelőadását teszi közzé az „Egyház Könyvéről“, a Jelenésekről. Az elsóban az *apokalyptikus Krisztus* képét rajzolja meg, amint az egymásbafolyik az *Oroszlán és a Bárány* alakjából. A Csel. k. legrégebb krisztushirdetésének jellemzője, hogy Jézus Krisztus *messiás* szenvedése *ellenére is*. A páli theológiában Jézus Krisztus azért *messiás*, mert szenvedett. Az apokalyptikus Krisztusban, a Juda oroszlánja és a Bárány jelképes alak-

jaiban ötvöződik egybe ez a feszültség. Amit a szavak csak egymásután tudnak elmondani, azt a kép egyben látatja. Úgyes kis krisztologia „laikusok“ számára. A második előadás tárgya a *négy apokalyptikus lovas, az emberiség gyötrői*. Érdekesen adja elő azt a felfogását, amely eltér az általánosságban ismerttől, hogy már az első lovas is csapást jelent. Általában a csapások előtt megjelenő isteni Igének szokták venni, mert a hasonlóság igen nagy Jel. 19:11 kk. alakjával. Ez a római imperátorok diadalkoszorújával ékesített alak az imperializmus jelképezője, amely öncélúságában istenellenes; innen az antikrisztusi krisztushasonlósága. Ezért jön „győzelmei“ nyomában a militarizmus megszemélyesítője, a háború csapása. A harmadik, fekete ló a pauperizmus jelképe. A háborúkat követő inség emblémája a mindeneket irányító mérleg. Az emberi élet pusztulását az utolsó, fakó paripa jelképezi. A harmadik előadás a leg-híresebb fejezettel foglalkozik és a 666-os számot magyarázza meg; az *Antikrisztust és csatlósait*. Különösen hangsúlyozza az antikrisztusi hatalomnak a *sokféle* megjelenését. Ellenemond a Jelenések egymásrakövetkező jelenei ciklikus-filozófiai, időtlen magyarázatának és ragaszkodik ahhoz az értelmezéshez, miszerint egymásrakövetkező események fejlődő kibontakozásáról van szó: a világnak az ítéletre való fejlődéséről. A negyedik előadás az *apokalyptikus Bábel göggjével és bukásával* foglalkozik, az ötödik az *apokalyptikus egyházzal* (a Jel. végéről, nem a 7 egyházzal), az utolsó az *apokalyptikus birodalommal, azaz az ezeréves országlással és a mennyei Jeruzsálemmel*. Mindezeknek a lényege az, hogy az emberiség meghatározott cél felé halad: Isten végső diadala felé. Az utolsó fejezetben részletesen szól a zsidóság sorsáról is, mégpedig Róm. 9–11. eschatológiája értelmében.

Úgyes, elmélyítő, helyenként megrázó kis könyvecske. Érezni lehet, hogy akkor iratott, amikor még Hitler élt és a háború dühöngött. De sokkal komolyabban belelát az Antikrisztus titkába, semmint elkövesse azt a gyakori hibát, hogy a világtörténelem egyik-másik borzadályos alakjával minden további nélkül azonosítsa a *Sokváltozatút*. Iskolapéldája annak, hogy mennyivel

többet tud építeni is az olyan magyarázat, amely nem kegyes szólamok és a mindénáron építeni akarás halmaza, hanem szolid tudományos tényeket ad elő közérthető módon. Örömmel olvastam és másoknak is melegen ajánlom.

Dr. Pákozdy László Márton.

Culmann Oscar: *Die Tauflehre des Neuen Testaments. Erwachsenen- und Kindertaufe. (Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments, hrsg. W. Eichrodt u. O. Culmann, Bd. 12.)* Zürich (Zwingli-Verlag.) 1948, 8° 76 lap, 5.50 svájci frank.

Néhány évvel ezelőtt nagy izgalmat keltett Barth Károly tanulmánya a keresztség, kivált a gyermekkeresztség tárgyában, amelyben Barth K. Igen komoly érvek alapján kétségbevonta a gyermekkeresztség jogosultságát; kritika tárgyává kiváltképpen jelenlegi gyakorlatát tette. Ez a barthi írás egész kis irodalmat teremtett maga körül, amelyből a legalaposabbak közé tartozik a C. itt ismertetendő könyveskéje. *Szerzőnk a Barth füzetét az egyháztörténelem eddig legalaposabb gyermekkeresztség-ellenes tanulmányának tartja; hozzá hasonlót eddig még azokban a felekezetekben sem produkáltak, amelyek jellegzetesen elvetik és nem gyakorolják a gyermekkeresztséget* (3–4. lap). C. igyekszik minden egyházi vagy theologiai érdek sugallta előzetes állásfoglalást elkerülve, mint újszövetségi bibliai theológus ítéletet mondani ebben az oly sok tekintetben is fontossá vált theologiai kérdésben.

A könyv derekas része négy fejezetre oszlik. Az I. fejezetben a keresztségnek Krisztus halálában és föltámadásában megtörtént megalapozásával foglalkozik. A keresztséssel, mint vallási cselekmény régebbi a Jézus Krisztus sákramentumszerzésénél (Mt. 28:19), közvetlen elődje a zsidó prozelita-keresztség és a János-keresztség. A keresztény keresztségről csak Krisztus halála és föltámadása óta lehet szó. Tulajdonképeni alapja a Jézus Krisztus halálában való elmerülése és föltámadása, tehát az Ő „keresztsége“. Részletesen foglalkozik olyan kérdésekkel, mint a víz és Szentlélek viszonya, a keresztség és konfirmáció feszültsége s egyéb fontos kérdések. Ezek közül na-

gyon érdekes a keresztségnek az Ebed Jahväh-theológiával való összefüggéseire, vagy a Jézus Krisztus egyetemes keresztségének jelentőségére való rámutatás, amelyen Ő átment értünk, teljesen függetlenül és időben előtte minden emberi döntésnek, hitnek, és aminek a keresztség már csak az ajándék-jutalma lehet. Erősen hangsúlyozza a keresztség *gratia praevenies*-jellegét. A keresztség egészen szorosan összefügg az Egyházzal, a Krisztus testével, amely a Szentlélek működési területe, ahová a Szentlélek az egyes tagokat a maguk helyére beiktatja.

Ezt a kérdést részletesen tárgyalja a 2. fejezet: *A keresztség mint a Krisztus Testébe való fölvétel*. Itt mutatkozik meg legjobban Barth Károlytól való eltérése, aki Kálvin formulázása nyomában igen erősen hangsúlyozza a *cognitio*-t, és akinél azután háttérbe szorul az a mozzanat, hogy a keresztségben valóban történik valami, anélkül azonban, hogy máigikusán, ex opere operato történnék. A *cognitio* helytelen hangsúlyozása azonban implicite már a gyermekkeresztség kétségbevonását is jelenti. C. sem igyekszik exegetikailag többet kipróbálni az újszövetségi helyekből, mint amennyit lehet: kétségtelen, hogy nincs egyetlen hely sem, ahol a gyermekkeresztség explicite említve lenne. Ezért nagyon helyesen állítja föl azt a tételt, hogy a *gyermekkeresztség felől való minden beszélgetésnek a keresztség lényegének és jelentésének theologiai meghatározásából kell kiindulnia: a keresztség bibliai tanából*. (Ezt vallja különben Barth is.) Itt is sok bibliai hely kerül rövid, tálláló és igen mély magyarázatra. Nagyon érdekes az a gondolata, melyet I. Kor. 7-ra alapít, hogy megkeresztelt szülők gyermekének a keresztségét egyáltalán nem lehet megtalálni az Ű. T.-ban, sőt ezt I. Kor. 7:14 kizárni látszik. Úgyesen mutat rá arra a tényre is, hogy a már keresztyén szülőktől született felnőttek keresztségének az újszövetségi bizonyítékai tekintetében még rosszabb a helyzet, mint a zsidó és pogány szülők megkeresztelése alkalomával egyidejűleg megtörtént — föltehető — gyermekkeresztség tekintetében (t. i. ahol egész „háznép“ megkereszteléséről van szó). Úgyesen veri vissza Barth ama érvelését, hogy a gyermekkeresztség védői valójában a

„népegyházat“ védelmezik állításaikkal; szerinte Barth meggyanusítható lenne azzal, hogy ő meg a tanról való biblikus gondolkodás helyett a „hitvaló“ egyház megvalósításának gyakorlati érdekei által vezetetik és nem a keresztség bibliai tanára figyel elsősorban (22. lap). Ugyancsak Barth-tal polemizálva tárgyalja meg a keresztség és az úrvacsora sákramentumának egymáshoz való viszonyát: „...im Abendmahl ist es die konstituierte Gemein-
de als solche, in der Taufe der Einzelne, auf den innerhalb der Gemeinde Tod und Auferstehung Christi bezogen werden“ (24. lap). A keresztséget az különbözteti meg az úrvacsorától, hogy a keresztség ennek az egy-szeri Krisztus testébe való beiktatásnak a sákramentuma; ezért helytelen Barth ama érvelése, hogy a cognitív elemnek a figyelmenkívülhagyása a keresztség esetében, logikailag vonja maga után azt, hogy a csecsemőket is részesíteni kell az úrvacsorában. Jézus Krisztus golgotai döntő, *egyszersmindenkori „keresztsége“* mellett a keresztség sákramentumának az a jelentősége, hogy a keresztség a Krisztus testébe, annak kirendelt helyére iktat be: „*hozzátétezik*“ a testhez, a gyülekezethez a megkeresztelt. Meggyőzően szólaltatja meg a híres páli igéket (Róm 6:1 kk, 1. Kor. 12:13 kk, Gal. 3:27 k. stb.). Különösen hangsúlyozza ezzel kapcsolatban a *Szentléleknek a munkáját és Istennek a szabad kegyelmét.* (Ritkán lehet ilyen mélyenható fejtegetéseket olvasni a keresztség és a Szentlélek munkájának összefüggéséről!) Gyakorlatilag a keresztség erre a *gratia praeveniensre* tekintő *elkötelezés* jellegével bír, azaz a Golgotán megtörtént „keresztségre“ várja a hívő *feleletet.* Ennek az elmaradása nem teszi semmivé a keresztséget, csak további hatását rontja le. *A keresztség újszöv. tana nem kívánja meg az egyidejű, vagy éppen megelőző hitet, hanem a következő hiten mulik igazi jelentősége, kibontakozása.* Nagyon érdekes a polgárság-hasonlata. Valaki lehet tudtán kívül egy állam „polgárává“ (pl. egy gyermek), azonban nem kevésbé polgára annak, mintha előre vagy egyidejűleg tudta volna. Ezt a polgárjogot később elvesztheti, méltatlanná válhat rá. A keresztségnek is ilyen konstitutív jellege van, nem mágius ugyan, de

reális, kauzativ tény. *Nagyon fontos a cselekménynél a hívő gyülekezet hite, amely nem a gyermek hite „helyett“ szerepel, hanem Istennek abban a „hozzádó“, gyülekezetetnővel munkájában hisz, ami a megkeresztelten történik, akár gyermek, akár felnőtt.* A könyv legmegragadóbb lapjai ezek, amelyeken a gyülekezet jelentőségét fejtegeti, különös tekintettel a család keresztség-szolidaritására. Minden mögött ott áll az Isten mindentmegelőző kegyelmi ténye és munkája. Természetes, hogy itt szóhoz jut a jó, régi református „szövetségtheologia“.

A „Keresztség és hit“ c. harmadik fejezetben nagyon világosan és meggyőzően tárja elénk e sorrendnek a fontosságát: *Isten kegyelmi ténye — az ember felelete.* Rámutat arra, hogy Róm. 6:1 kk is olyanokhoz van intézve, akik már megvannak kereszttelve, tehát már nem olyanokhoz, akik a keresztség előtt állnak. Ezt a sorrendet mutatja ki a többi újszöv. helyekkel kapcsolatban is (pl. 1. Kor. 10:1 kk). Az újszövetségi tanítást így summázza a keresztség és hit viszonyát illetőleg: 1. A keresztség után a hit minden megkeresztelttel szemben követelmény; 2. A keresztség előtt a hitnek a megnyilvánítása, annak jeleképpen, hogy Isten akaratából a gyülekezet kereszteljen, követelmény minden *felnőttel* szemben, aki zsidóságból vagy pogányságból jön az egyházba; nem mutatható ki ez a követelmény a keresztyén házasságból származott felnőttel szemben; 3. A keresztség kiszolgáltatásával *egyidejűleg* a hit követelmény az imádkozó *gyülekezettel* szemben (41—49).

A „Keresztség és körülmételés“ c. 4. fejezetében rámutat arra, hogy a keresztség az ószöv. körülmételés megszüntetője és ugyanakkor folytatója; teljesen a helyére lépett és analogice ítéltetett meg. Itt nagyon érdekes annak fejtegetése, hogy már az Ábrahám ritusa nemcsak Izraelre, hanem az egész pogány világ befogadására van tekintettel és egyenest átmegy a keresztyén keresztség cselekményébe. Pál is világosan tanítja (1. Kor. 7.), hogy *a keresztyén szülő gyermeke „beleszületik“ a szentek közzé, noha később válik el, hogy annak bizonyul-e majd. A keresztyén családban való születést az ősegyház éppen olyan jelnek vette arra*

nézve, hogy valakit bele kell iktatni a keresztséggel a Krisztus Testébe, mint ahogy a felnőttél a „hit” számított Isten világos útmutatásának erre a befogadásra nézve. A gyermekkeresztség befogadásához világos bibliai tanításra volna szükség, ilyen pedig nincs.

A könyv summája ez: Az Ű. T.-ban világosan bizonyítható felnőtt zsidók és pogányok keresztsége. A gyermekeké legfeljebb indirekte, föltevészerűleg. Ezzel szemben a *gyermekkeresztség mindenben megegyezik az Ű. T.-nak a keresztségről szóló tanításával*: 1. amennyiben Krisztus halálában és feltámadásában minden emberért és minden embertől függetlenül, közreműködésük nélkül *generális keresztség* ment végbe; 2. amennyiben Isten ugyanilyen szuverén kegyelmi tényével az egyházi keresztség útján *beállítja* a megkereszteltet az Anyaszentegyház mint a Krisztus Teste megfelelő helyére és abban részesévé teszi az egyszer megtörtént üdveménynek; 3. amennyiben a *hit* a keresztséggel kapcsolatban, mint *felelet* erre a kegyelmi tényre, döntő jelentőséggel bír — a maga második helyén; 4. amennyiben a keresztség a maga lényege szerint a *körülmetélés beteljesülése* is. Igen erősen hangsúlyozza azonban C. is, hogy *csak a hívő szülők gyermekeit szabad megkeresztelni*; tehát a szülők hite e „természetes” növekedés föltétele. Viszont hívő szülők esetében nincs ok és jog a keresztség elhalasztására.

Érdekes a könyv függeléke is, amelyben egy ősi keresztelési liturgikus formulának a jelenlétét mutatja ki az Ű. T. több helyén, így például a kereszteléssel kapcsolatban sokszor emlegetett gyermekek megáldása jelenet elbeszélésében. (Ez a szó a *kolyein* ige.) A könyv hely és névmutatóval zárul.

Nem olvastam el a Barth füzeté nyomán támadt egész irodalmat, így nincs jogom azt írni, amit nagyon kísértésben vagyok látatlanban is állítani, hogy a gyermekkeresztségnek ilyen alapos és sokszempontú, eleven és meggyőző, gyakorlatilag nagyszerűen felhasználható tárgyalását nem ismerem az újabb irodalomban (A C. könyve 20. lapján a legfontosabbat fölsorolja, amire figyelmeztetnem nem fölösleges). Világos tanítás, amely megérdemelné, hogy a most tervezett missziói és építő theologiai irodalom kiadása közben

majd ne feledkezzenek meg róla. Méltó hozzászólás a Barth által fölvetett kérdéshez. Ha valaki e két könyvet egymásután figyelemmel elolvassa, nyugodt lehet föléle, hogy a kérdés nemcsak alaposan kérdéssé válik, hanem meg is oldódik számára. Ugy, ahogy C. megfelelte.

(Debrecen) Dr. Pákozdy László Márton.

Rendszeres Theologia

Csisa Lajos: *Bibliai Káté*. A Lelkigondozó kiadása. Budapest, 1947. 64. 1. 16. r.

Csisa Lajos kátéja a bibliaolvasókat akarja a Biblia világában tájékozódáshoz segíteni. Bár a felekezeti jelleget tudatosan nem hangsúlyozza, a református szellem, főleg a Heidelbergi Káté hatása mégis többé-kevésbé kiütöközik rajta. A jelenkori embert szem előtt tartva fogalmazza meg a nagyrészt hagyományos káté-kérdéseket. Ennek az érdekes kísérletnek esetleges újabb átdolgozását a következő kritikai megjegyzésekkel igyekszem szolgálni. Megjegyzéseim többnyire azt a *bibliai élt* keresik, amelyet a szerző gyakran letompít.

A Bibliában többről van szó, mint valami isteni „megsegítésről” (1. kérdés): megmentés történik itt, a halálból életre való mentés. A „kedvesség” a kegyelem körülírására vagy éppen szinonimájakép éppúgy kevés (31), mint a „felelősség” az istenképűség meghatározására (25). A vétek is több, mint „elvétség” (22). A természeti ember Istenismeretéről szólva a „nem egészen” (4), illetve a „bizonyos mértékig” (6) kifejezés innen marad a Bibliai radikalizmusán (És. 55, 8.). Az, hogy „az emberben valami Istenhez hasonló van” (9), az esetre való tekintettel legalább is nem ilyen magától értetődő. A teremtésnek ez a másból is olvasható indoklása: „Mert jó, azért *nem tudott* egyedül maradni” (7), ezért helytelen, mert Isten a Trinitáson belül sem maradt volna egyedüliségben. A 21. kérdés fogalmazása („mellé”) félreérthető, mint ha valami indokolatlan engedmény akarna lenni a szombatos szekták irányában. „A pogányok... vallásában is sok volt az igaz elem” stb. (41). Ez alighanem Pál apostol félreértése, de

semmiképp sem fedi a Biblia tanítását. A lelkiismeretbe és a történelembe beírt törvény nem egyenértékű ismeretforrás számunkra a Biblia írott törvényével, mint a 28. kérdés fogalmazásából látszik. „A vallástétel teszi a hitet férfias tétté“ (55), nem szerencsés fogalmazás, noha szándéka jó. Ha „háromféle“ kijelentésről szólunk, meg kellett volna mondani, hogy a természet és történet csak Biblia világánál válik „kijelentéssé“, de még ilyen közvetet értelemben is szigorú fenntartással veendő (43). A sákramentumok sokkal többek „a hit megvallásának különös módjainál“ (56), s ha az 59. k. pecsétnek is nevezi a sákramentumokat „amelyeket Istenhez való viszonyunkra ráütünk“, félremagyarázza a pecsét értelmét, hiszen isteni s nem emberi pecsétről lenne itt szó. A 66—71. kérdésekből nem tűnik ki világosan, hogy a Szentlélek munkája a Krisztusban adott üdvüzenet aktualizálása. Ennek kidomborítása nélkül pedig a Lélek anyagi, testi, szellemi és erkölcsi munkájáról szóló fejtegetés akaratlanul is pantheisztikus színezetet kap s a Lélek személyes valósága bizonytalanná válik. A 76. kérdés a kárhozatban hagyás kemény bibliai gondolatának akarja az élet elvenni, vagy csak a titokkal szemben való óvatos tartózkodást akarja kifejezni? Utóbbi esetben, nem szerencsés fogalmazása ellenére is elfogadható. — Kritikai megjegyzéseim fenntartásával Csia Lajos munkáját egészen véve, de még néhány sikerült formulázását tekintve részleteiben is káté irodalmunk örvendetes gyarapodásának tartom.

(Debrecen)

Dr. Török István.

Guggisberg, Dr. theol. Kurt: *Die römisch-katholische Kirche*. Eine Einführung und Quellensammlung. Zürich 1946 (Zwingli-Verlag) nagy 8° 359 lap. Ára 15.50 svájci frank kötve. (A szerző a berni egyetem hittud. karának professora.)

A római katolicizmus lassanként nemcsak a protestáns egyházaknak válik világszerte égető kérdésévé, hanem azoknak az államoknak is politikai problémájává válik, amelyeknek a területén nagyobb számban élnek római katolikusok. Világszerte érezhető az a római k. „akció“, amely vagy az állami

apparátusba akarja magát befészkelni, sőt azt hatalmába keríteni, vagy ha ezt nem tudja, másasztani igyekszik az elgondolásának meg nem felelő államot. Délamerika óriási római katolikus tömegeire 40.000 lélek után esik 1 római k. pap, az Északamerikai Egyesült Államokban 800-ra! Beszédes arány. Északamerikának (USA) ma egyik legnagyobb megoldásra váró belpolitikai problémája a politikai katolicizmus, amely a „nyugati“ értelemben vett demokratikus államrend pilléreit fenyegeti már. A közelmúltban vezető protestáns teológusokkal az élen szövetség alakult Amerikában a római k. egyház politikai törekvései és egyre szaporodó, az állam törvényeit kijátszó vagy áthágó túlkapásaival szemben¹.

¹ Ez különösen az iskolakérdésben jutott kifejeződésre a legegyszerűbb emberek számára is átlátható módon. A magasabb politikai játékok áttekintésére ott sem mindenki képes. A Manifestum teljes szövegében megjelent: *Separation of Church and State* (= Az egyház és állam szétválasztásáért). A *Manifesto by „Protestants and Other Americans United“* (címmel a *The Christian Century*-ban, 1948 (LXV) 79—82 lapján, a jan. 21-i számban). Ugyanott lásd még P. Hutchinson cikkét is: *Protestants United Issue Manifesto* (68 k. lap). A második állandóan felszínen lévő vitapont az, hogy a jelenlegi amerikai kormány az amerikai alkotmánnyal szöges ellentétben — ha más néven is — „vatikáni követséget“ tart fent. A továbbiak közé tartoznak ilyenek: megakadályozzák a bentfentesek protestáns misszionáriusok útlevelének kiadását, hogy így tartsák őket távol Délamerika római k. országaitól; befurakodás az állami apparátus kulcsfontjaira; tervszerű rágalmozása olyan közéleti és egyházi személyeknek, akik öntudatos protestánsok vagy nem-katolikusok; a római egyházra kedvezőtlen hírek elnyomása; erkölcsileg romboló szerencsejáték — rendezések és szórakozási alkalmak egyházi pénzszerzés céljából; a római egyház sötét multjának (inquisitio!) tisztáramosása széles tudományos apparátussal; óriási arányú birtokszerzés — amelyek ki vannak véve az adózás alól; igen erős háborús uszítás, amivel viszont az evangéliumi egyházak szövetsége áll nagyon élesen szemben, stb., stb.

Hasonlócelű, de nemzetközi protestáns összefogást előkészítő kezdeményezés hírét hallottuk nem régen Hollandiából is. Svájcban is kérdés, hogy mikor borul föl a protestáns részről még nagy önruralommal tartott „felekezeti béke“. Erre tesz célzást Guggisberg az előszava elején. (v. ö. A. Landolt és A. Frey: *Der Politische Katholizismus in der Schweiz*, 1943.) Mi az, ami pl. a különben roppant szabadelvű és vallási téren szélsőségesen türelmes átlag-amerikait egyre inkább antiromanistává teszi? A *The Christian Century* egyik száma² jellemző ízelítőt hoz: egy kis amerikai városban az iskolaszék újraválasztása után kiderült, hogy a római egyház exponensei eggyel többen vannak. Az iskolaszéknek az amerikai demokrácia autonómiát és igen nagy hatáskört ad. Nem is szoktak vele visszaélni és vigyáznak arra, hogy igazságosan használják hatalmukat. Ebben a protestáns többségű városban az új iskolaszék úgy kezdte működését, hogy a 33 tanerőből 29 kénytelen volt helyét elhagyni; az iskolaszék, természetes, helyükre római katolikusokat hozott — az egész város tiltakozása és tüntetése ellenére. Sőt nemcsak egyszerű római katolikusokat, hanem nagy számban szerzeteseket. Tenni semmit sem lehet, mert formai-jogilag nem támadható meg az iskolaszék végzése. Majd csak akkor, ha megbízatása lejár, dönthet az új iskolaszék másképp... Az eset nagy port vert föl és kiderült, hogy nemcsak ezen a helyen, hanem nagyon sok felé történt hasonlóképen.³ Ez nem tetszik az

² H. F. Fey: *Preview of a Divided America* (= A kettészakadt Amerika előképe) C. cikkét (*The Christian Century*, 1947 (LXIV) 683—684. lap; május 28-i szám) különlenyomatban több tízezer példányban terjesztették el; sikerült is a fenti North College Hill nevű városka esetében főlrázní a közvéleményt.

³ Amint Fey egy későbbi cikkéből kiderül, a north-hill-collegei helyi iskolaszékét végül is lemondásra tudta kényszeríteni a tanulóifjúság többhetes sztrájkja tanárai és tanítói kényszerű távozása miatt, valamint a közvélemény fölháborodása azért, hogy az iskolaszék a helyi apáciskolát állampénzen kezdte fönntartani, noha az tiszta „szektárius“

amerikaiaknak. Az állam pénze nem arra való, mondják, hogy egyetlen felekezethnek a céljaira visszaéljenek vele. Számos pör halad már a felsőbb törvényeszéki fórumok felé. Embereket egzisztenciájukban tesznek tönkre. Mint pl. azt az újságírórt illetve újságot, aki illetve amely meg merete írni, hogy egy részegen és női társaságban autózó katolikus pap hogyan okozott karambolt, de a püspök fölszólítására sem volt hajlandó az igaz hírről utólag azt írni,

(= felekezeti) jellegű volt. Dr. Cook visszakerült tanfelügyelői tisztségbe és visszatértek a fiatalság kedvelt oktatói is. Új választást tartottak, amely a szabad iskola híveinek nagy sikerével végződött, mert a számok szerint a róm. kath. vallásúak is nagy számmal szavaztak egyházuk viselkedése ellen. Az intranzigens cincinnati érsek Mc. Nicholas nagy vereségének könyvelték el az esetet, amelyről a lap hasábjain olyat olvashatunk, hogy „the first step towards a return of the Spanish Inquisition“ (= „az első lépés a Spanyol Inquisitio felé“ 825. lap; *They Stand for Free Schools!* (= Kiállnak a szabad iskolákért!) *The Christian Century*, 1947 (LXV) 824—825. lap). — Egyházi lapjaink 1945 óta nem teljesítették feladataikat abban a tekintetben, hogy ismerítették volna külföldi, főleg amerikai hittestvéreink álláspontját az iskolakérdésben és a római egyházhoz való viszonyukat. De nem ismertették a római egyháznak az utolsó években igen megerősödött világhatalmi törekvéseit sem. Holott nekünk erre az oldalra sem szabad letérnünk a magunk bibliai keskeny útjáról. Nagy hiba volt az részünkről, hogy a magyar állam akarva-nemakarva úgy nézhetett ránk, mint a Mindszenty hűséges csatlósaira, akiknek nincsen külön lényegük és útvok. Más-kép tárgyalhattunk volna, ha idejében fölismerjük a helyzetet — volt figyelmeztető is nem egy; gondoljunk csak a Révész Imre kezdeményezte szabad-egyház-szabad-államban előadássorozatra Debrecenben — fölkészülünk és idejében cselekszünk magunk. Vajha megnyilna a szemünk a még „nyitott kapu“ felé és észrevennénk, hogy meg lehet tartani gyermekeinket iskoláink nélkül is. Hiszen az öskeresztynségnek semmiféle iskolái nem voltak, államilag eltartott iskolái pedig századokon át nem...

hogy „tévedett“, azaz, hogy „hazugság“. Állandó a tiltakozás az ellen az alkotmányértés ellen, hogy az elnökek a Vatikánnál „személyi képviselője“ van.⁴ Az amerikai evangéliumi egyházak szövetsége is többször tiltakozott ez ellen az utóbbi időben. Az egyik délamerikai új követ fogadásánál a pápa nyilatkozott, hogy milyen föltétellel lehet őszinte jó viszony a római egyház és valamely állam között. A nyilatkozat lényege az, hogy az, hogy az állam finanszírozza a r. k. egyház egész hierarchiájának és személyi apparátusának, intézményeinek a költségeit, beleértve az Actio Catholica egész laikus-szervezetét, valamint adjon teljes szabadságot az ifjúság neveléséhez. (szintén a *The Christian Century* közlése⁵). Mindezeket csak azért mondtam el, hogy érthetővé váljék, miért van szükség Svájcban is olyan új könyvre, amely a római katolicizmus lényegébe akar bevezetni a római egyház autentikus nyilatkozatai alapján. Az egyszerű és tájékozatlan vidéki református magyar ember csak a helyi taktikájából lát valamit Rómának, pl. azt, hogy „X. Y. nagyon oda meri mondani az igazat, nem úgy mint a mi püspökeink...“ Meggyengültek a szemei, vagy a saját (minden csak nem bibliai) politikai elgondolásainak a ködétől nem látja, hogy van Rómának egy világstratégiája is, ahonnan a helyi taktikai lépéseket kell szemlélnünk és megértenünk. Ennek a célja pedig a világalom minden eszközzel, folyománya az evangéliumi keresztyénség fokozatos kiszorítása, elnémitása, majd megsemmisítése. Ott, ahol uralmon vannak, az inkvizíció és ellenreformáció szörnységei elevenednek meg. A külföldi egyáltalán nem „baloldali“ protestáns egyházi lapok állandóan hozzák a híreket a spanyol és egyik-másik délamerikai állam beli protestáns testvérek borzalmas sorsáról. Ahova annak idején Franco

bevonult, első dolga volt kiítani a protestáns lelkészt és tanítót. A spanyol protestantizmus ma szinte pásztorok nélkül áll.⁶ Csak a közelmúltban is számos olyan eset hirtelen érkezett, hogy protestáns templomokat szervezett „actio catholica“ fölgyújtott, földült, istentiszteletet megakadályozott... Sajtójuk nem lehet; plakátok hirdetik kiáltásuk szükségességét, Spanyolország „megtisztítását“, amelyeket az „akció“ vezetői sőt a legmagasabb egyházi méltóságok írnak alá. A spanyol protestantizmus helyzete mutatja, hogy mi ott a sorsa az evangéliumi keresztyénségnek, ahol sikerül a római k. stratégia.

Ebből a világhelyzetből, amelyet a svájci protestantizmus is egyre jobban kezd érezni, érthetjük meg, hogy miért volt szükség a demokratikus szabadságára féltőn vigyázó Svájcban egy olyan új könyvre, amely a római katolicizmust tulajdon nyilatkozataiból ismerteti meg, amelyek jórészt hozzáférhetetlenek voltak a latinul nem tudó és a teológiában járatlan evangéliumi hitű köznép számára. Nem a polemia a célja, hanem a tájékoztatás, mégpedig a lehető legtárgyalagosabb. A könyv két részre oszlik. A 146. lapig a szerző bevezetése és a forrásanyag magyarázata, a 149. laptól kezdve pedig a forrásanyag pontos német fordításban. Az 5. lappal kezdődő tartalomjegyzék egyszerre mutatja a két részben egymáshoz tartozó szövegek helyét. A forrásanyag derekes részét szerzőnk a Denzinger-Bannwart féle római k. *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum* c. közismert latinnyelvű kiadványból, az ugyancsak közismert Carl Mirbt féle *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus* c. nagyszerű gyűjteményből, továbbá a J. P. Migne féle *Patrologiae cursus completus*ul valamint a *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum* című egyházatyai gyűjteményből, az *Acta apostolicae sedis* és az *Acta sanctae sedis* kötetiből veszi. De ezen kívül megszólaltat egyes katolikus theologusokat is el a jelenkorig; és olyanokat akik a katolikus vallássság jellegzetes képviselői. Az idézett szövegeket itt-ott megrövidíti (amit je-

⁴ V. ö. ehhez még az 1. j.-ben idézeteken kívül Hutchinson: *The Vatican Embassy and Religious Unity* c. cikkét u. o. 1947 (LXIV) 1445 k. lap és u. o. *The Meaning of Separation* c. is (1947 (LXIV) 1447 k. lap).

⁵ U. a. *The Pope on Church-State Relations* (1948 (LXV) 133 k. lap); XII. Pius nyilatkozata a Dominikai Republika új követéhez.

⁶ Erről a kérdéstről a *Th. Sz.* külön is megemlékezik.

lez; olykor azt is röviden, hogy mit hagyott ki), de sohasem úgy, hogy az az idézeteket értelmükben változtatná meg ezzel, ami ellenőrizhető az eredeti szövegekkel való összehasonlítás útján.

A két rész tehát párhuzamosan fut egymás mellett. A magyarázó fejtegetésekben mindig ott van zárójelben (Q + a megfelelő szám) a forrásanyagban föllelhető bizonyíték. A magyarázat röviden: *kitűnő!* Ezt a könyvet le kellene fordítani magyarra! Irigylem a svájci hittestvérektől, jóllehet nem minden ponton értek egyet vele (pl. a 88. lapon az urvacsoa szerzetésének értelmezése; a 108. lapon a parthenogenezis kérdése stb). A magyarázó anyag után összefüggésben és kommentár nélkül egymásután olvasható a római k. nyilatkozatok sokasága. A szedés tömörsége következtében valóban nagyon sok anyagot sikerült nyújtani; eleget ahhoz, hogy a könyv célját betöltse.

A könyv tartalomjegyzéke nyújtson most képet a felőlelt anyagról. I. *Az egyház lényege és alkotmánya*. 1. *A kijelentéshorrások és normák*; a) Biblia, b) Tradíció, c) Egyházi tanítói hivatal. 2. *Az egyház lényege*: a) Általános definíciók, b) Egység és páratlan-ság, c) Szentség, d) Katholicitás, e) Apostoli eredet. 3. *A hierarchikus szervezet*: a) Papság, b) Püspöki hivatal és epizkopalizmus, c) Pápaság. — II. *Dogma, sákramentum és kultusz*. 1. *A tan alapvonalai*: a) Dogma és hit, b) Isten és Krisztus, c) Óseredeti állapot és bűneset, d) Kegyelem és megigazulás, e) Tülvilági és végső dolgok. 2. *A sákramentumok*: a) Sákramentumtan, b) Keresztség és bérmálás, c) Oltári sákramentum és mise, d) Bűnbánat és búcsú, e) Utolsó kenet, papiszentség, házasság. 3. *Istentiszteleti vonatkozások*: a) Általános áttekintés, b) Szentek tisztelete, c) Erekljetisztelet, d) Mária-kultusz. — III. *Az egyház a világban*. 1. *Világtóléltfutás és világformálás*: a) Aszkétikus alapmagatartás, b) Erkölcstan, c) Katholikus Akció, d) Pogány-misszió. 2. *Egyház és állam*: a) Alapelvek, b) Ultramontanizmus és liberalizmus, c) Államistenítés és fajörület ellen, d) A szociális kérdés. 3. *Az egyház tisztántartására irányuló küzdelem*: a) A jezsuita rend mint harciszervezet, b) Katholicizmus és modern világ-

nézet, c) Index, interdiktum és egyházi átok, d) A katolikus egyház és az eretnekek. A könyvet nagyon részletes név és tárgymutató, valamint a legfontosabb római k. és protestáns irodalom jegyzéke zárja.

Mint mondtam, a könyv igazán tárgylagos igyekszik lenni és azokat a nyilatkozatokat is megszólaltatja, amelyek evangéliumi szempontból is rokonszenvesek, pld. a III. 2. c. fejezetben: nyilatkozatok a nemzeti szocializmus, fajgyűlölet, totalizmus ellen. De természetesen ezeket is csak a nagyobb összefüggésekben lehet igazán megérteni: Róma saját totális vallási és politikai stratégiája felől, döbbenetes az a (sajnos nagyon is szűkre szabott) választék — különösen a legfrissebb nyilatkozatok tekintetében nem elég bő az anyag — amely a III. rész 3. fejezetében van. Izelítőnek két idézet magyar fordításban: „Bizonyára az inkvizíció szerencsés éberségének lehet tulajdonítani azt a hitszilárdságot, amely a spanyol népet kitünteti. Oh, ti áldott lángjai a máglyáknak, amelyek által csak nagyon kevés és elvetemült ember takarítottatott el, viszont a lelkek sorainak százai meg százai mentettek meg a tévelygés szakadékeitől és talán az örök kárhozattól; amelyek által a polgári társadalom maga is házi küzdelmek és háborúk pusztításaitól egész századokon át nagyon szépen megvédelmezett, boldogan és sértetlenül fennállott.” (Pius a Lange-nio 1895) — „Liberálizmus hagyta életben Luthert. Ha elégették volna mint néhány évtizeddel előbb Hus Jánost — a szeretetnek mily lángoló cselekedete lett volna ez, az Isten iránt való szereteté, az egyház iránt való szereteté, a keresztyénség iránt való szereteté, a német nemzetből való római birodalom iránt való szereteté, a német nemzet iránt való szereteté, maguk a heresiarchák iránt való szereteté...” (1933 !! V. ö. ezekhez az inkvizíció modern katolikus apologtáját; idézi a *Theol. Szemle* 1947: 84 lap, 86. jegyzet). Érdekes, amit katolikusoknak nemkatolikus keresztyének istentiszteletéről mond a *Cod. jur. can.*, Can. 2318 § 1 („a hiveknek nincsen megengedve bármily módon is aktíve közreműködni nemkatolikusok szent cselekményeiben vagy csak abban résztvenni is“ G u g i s b e r g 340. lap) összevetni azzal, amit a „*Die Katholischen Missionen*“-

ben 1936 : 206 k. lásd 294. l.) arra a kérdésre felelnek, hogy „Szabad-e a mi missziói iskoláinkban a Konfuciusz-szobrokot eltűnirni, ha az ország hivatalos hatóságai azt kívánják?"; a felelet „Igen!” Arra a másik kérdésre, hogy „Miként kell magukat viselniök azoknak a keresztyén tanulóknak, akik pogány iskolába járnak és a Konfuciusznak szóló tiszteletnyilvánításban részt kell venniök? Felelet: Bizalmasan meg kell nekik mondani, hogy érdektelen jelenlétükkel elégedjenek meg“. Más keresztyénekkel tilos, a pogány konfucius-bálványnak a képmutató tisztelete szabad — ha a benső részvétel a tiszteletnyilvánításban elmarad... Érdekes XI. Pius Mussolini-magasztalása is (303 l.), vagy hogy milyen keményen utasítja el azt a gondolatot XI. Pius, hogy római katolikusok a keresztyén egysegmozgalomban résztvegyenek (idézet a „Mortalium animos“-ból, 1928). — Egy másik őszinte vallomás: „Ha mi katolikusok kisebbségben vagyunk, elveink nevében szabadságot követelünk; ha mi katolikusok többségben vagyunk, elveink nevében megtagadjuk azt.“ (336. l.)

A könyv nagyon jó arra, hogy mind a római hitnek, mind az evangéliumi és közelebről református keresztyén hitnek a lényegét átgondoljuk, hogy átgondoljuk nyomában azt, amit református atyáink Róma lényegéről mondtak (v. ö. *Heid. Káté* 80. kérdés vége, *II. Helv. Hitv.* I—V. XVII. kk. cikkei stb.). A magyar evangéliumi keresztyénséget az a veszély fenyegeti, hogy Isten próbája közepette megfelekedezék figyelni határontúli ref. hittestvérei szavára, figyelmeztetésre, ugyanakkor pedig hajlandó legyen pillanatnyi szorongásában felemásigát vállalni azal a római katolikus világimperializmussal, amelynek *sohasem lesz* irányában más végcélja, mint a megsemmisítés, bár ezidőszereint igen hajlandó — látszólag cáfolva tulajdon világstratégiáját — taktikai együttműködésre az evangéliumi keresztyénséggel. Addig, amíg érdekei szolgálatába állíthatja, addig, amíg annyi hatalomhoz nem jut, hogy el nem némíthatja. Azoknak, akik az egyház nehézségei mögött inkább hajlandók ma csak a Belzebubot látni, mint az Itéletes és Kegyelmes Istent, jó

meggondolniok szövetségkötés előtt az Ur kérdését, Mk. 3 : 23b.

A Zwingli-Verlagnak — amely sorozatosan a legszebb és legkomolyabb református tudományos és gyakorlati egyházi munkákat adja ki — egyik legszebb könyve. Kiadót és nyomdát (Buchdruckerei A. Markwalder, Zürich) őszinte dicséret illeti.

(Debrecen)

Dr. P. L.

Gyakorlati Theologia

Schenkel Karl: *Kleine Biblekunde*, gezeichnet von Emanuel Bosshardt. Zwingli-Verlag, Zürich 1943. 36. lap.

A nyolcadrét alakú könyvecske a teljes Biblia tartalmát adja színes sematikus rajzokkal szemléltetve és rövid, összefoglaló mondatokban, vagy csak a legpregnansabb szövegrészeket tömör kivonatban; az Ószövetség közel 200, az Újszövetség több mint másfélszáz rajzban és szövegkivonattal vagy csak ez utóbbiban.

Szerző bevallása szerint a könyv célja: kedvet és érdeklődést kelteni a teljes Biblia tartalma iránt. E célt szép és hatásos eszközökkel próbálja elérni. Mind ő, mind igen tehetséges rajzoló társa, szép és hasznos munkát végezett e még mindig úttörésnek tekinthető vállalkozással. Különösen szépek, élvezetesek és változatosak az ószövetségi rész rajzai: az Újszövetség már mostoha elbánásban részesül. Mert igaz ugyan, hogy az Ószövetség valláspedagógiai szempontból sokkal alkalmasabb sematikus rajzokban való szemléltetésre, mint az Újszövetség, jóval több igen hálás téma kínálkozik itt megrajzolásra, mint ahányat e könyvecskeben találunk. Jézus példázataiból pl. egyetlen egy sincs rajzban feldolgozva. Az az érzésünk, hogy ez a rész elnagyolt és ötletszegény.

Egészében véve feltétlen nyeresége e kis bibliaismertetés a valláspedagógiai szakirodalomnak a maga új szempontokat képviselő elgondolásával, s mint hasznos segédkönyvet melegen ajánljuk főleg a bibliai történeteket tanító katechéták figyelmébe.

(Debrecen)

D. Dr. Farkas Ignác.

Tournier Paul: *De la solitude à la communauté*. Éditions Delachaux et Niestlé S. A. Neuchâtel — Paris 1943. 225 lap.

A legnemesebb formájú propaganda e könyv mellett a közösségi mozgalom mellett, amely néhány évvel ezelőtt Svájc és Franciaország intellektueljei köréből indult ki a beteg világ meggyógyítására.

Az európai filozófia Descartes óta az egyén autonómiájának, a birtoklásvágyának és az elégtelteszerzésnek a szellemét szuggálja a lelkekbe, írja Tournier, s ezzel egyik embert a másik ember ellen, egyik népet a másik nép ellen tüzel. Ez a filozófia az emberség kiteljesedését, tehát fejlődést, tökélesedést és boldogságot ígér, s valójában széthuzást, elszigetelődést eredményez, végnélküli konfliktusokba sodor és permanens nyomorúságot zudít az egyénre és a közösségre egyaránt. Ebből a halálos elszigeteltségből, melyben ma az egyes ember és a világ népei szenvednek nem lehet kiszabadulni új eszmékkel, új intézményekkel, új filozófiával. A beteg világ meggyógyításához a szív megváltozására van szükség. Itt, az emberi szívben kell alapvető változásnak történni, hogy a családban, az iskolában, a társadalomban, a gazdasági és a politikai életben is változás állhasson be. Át kell adni szívünket Krisztusnak, Aki éppen azért jött e földre, hogy megtérjünk és éljünk. Vele kell közösségbe jutni a családfőnek és a családtagoknak, férjnek, feleségnek, gyermeknek, a gyári munkásnak, az újságírónak, a politikusnak stb., hogy a család, a társadalom, a gazdasági és politikai élet, mely ma a teljes szétzúllás és háborúskodás képét mutatja, testvéri közösség boldog világa lehessen. A Krisztussal való egységen kívül nincs közösség, csak társulás. (221. l.), mert egyedül Krisztus, az élő Isten tudja az embert megszabadítani azoktól a veleszületett sötét hajlamoktól, amelyek a bűneset óta akadályai a boldog emberi közösség kialakulásának a földön.

A hívő svájci orvos-író könyve a külföldi könyvpiac egyik legnagyobb könyvsikere. Ugy tudjuk, német és angol nyelven is megjelent. Magyar fordítása, sajnos, még nincs.

(Debrecen) D. Dr. Farkas Ignác.

Pomothy Dezső: *Szülők könyve*. — Kézikönyv a szórványokban élő református vallású általános iskolai tanulók vallásoktatásához. I—IV. osztály anyaga, Budapest 1947; 8° 76 lap. — Református Traktátus Vállalat kiadása.

E kézikönyv abból a felismerésből született, hogy vannak olyan szórványokban élő, ref. vallású általános iskolás gyermekek, ahová nem jut el a hivatalos egyház katelkhatája, illetve lelkipásztora s a gyermekek vallásoktatása egészen a szülőkre hárul. Ebben a rendkívül fontos lélekmentő munkában akar segédkezet nyújtani Pomothy D. könyve. De szolgálni akarja ezzel a célkitűzéssel az ilyen szórványokban élő ref. szülők és családok lelkiponozását is egyben.

Az ált. iskola I—IV. osztálya számára összeállított anyag 81 tanítási egységet ölel fel a bibliai történetek, az egyház jelen élete és története s a hittani anyag köréből. Csaknem minden tanítási egység után alkalmazott énekverset vesz fel, a harmadik osztálytól kezdve pedig minden tanítási egységet bibliai igével summáz, mint könyv nélkül megtanítandó anyaggal. Mindenütt közli a bibliai leldhelyet is, amivel a tanítás biblicitását akarja hangsúlyozni. Ezt a könyv elején adott módszertani útbaigazításokban a szerző kifejezetten meg is mondja.

A nagy tárgyszeretettel és lelkiismeretes gondnal megírt kézikönyvben komoly hiánynak tartjuk azt, hogy a goltai kereszt, a váltság ténye, amely pedig az egész üdvtörténet középponti mozzanata, csak az első osztály anyagába van felvéve, tehát nem kapja meg a megfelelő hangsúlyt. Másik észrevételünk a Mózes születéséről írott történet magyarázó értelmezésére vonatkozik; amely nem az Írás szerint való értelmezése a történetnek.

Egészében véve Pomothy könyve a legjobb ilyen célkitűzésű segédkönyvek közé tartozik, amelyet melegen ajánlunk elsősorban a szórványokban élő ref. szülők és lelkipászorok figyelmébe.

(Debrecen) D. Dr. Farkas Ignác.

Egyháztörténet

Weisz, Dr. Leo: *Leo Jud — Ulrich Zwingli's Kampfgenosse* — 1482—1542. Zürich 1942. Kis 8° 143 + VIII fényes műmelléklet. *Zwingli Bücherei* 27. köt. Zwingli-Verlag. Ára 4.50 svájci frank.

A *Zwingli-Bücherei* 27.-ik köteteként megjelent mű egyik ékesszavú bizonyítéka annak, hogy a semleges Svájcban a háború alatt is értékes munka folyt a protestantizmus multjának felderítésére és a reformáció kezdeteinek minél alaposabb megvilágítására.

Leo Jud alakja a történeti kutatásokban, az élő Zwingli nagy egyénisége mellett kissé háttérbe szorult. a Zwingli halála után pedig a Zwingli utóda, az Európa szerzte nagy hatást gyakorló Bullingerre terelődött inkább a figyelem. Jud elbetegesedett és főleg irodalmilag tevékenykedett, Bullinger pedig a Grossmüster lelkésze, vezető tekintéllyé lett nemcsak a zürichi egyház életében, hanem azontúl messze vidéken, sőt távoli országokban is.

Jud 1542-ben halt meg és halálának a 400-ik évfordulója irányította rá Dr. Weisz Leó hazánkfia figyelmét a svájci reformáció ez érdekes és lángbuzgalmú egyéniségére, aki méltán megérdemli, hogy Zwingli mellett is megemlékezzék róla a hálás utókor, mert bár szerénysége, a viszonyokkal tisztában levő bölcsessége, őt inkább a Keresztelő János szerepére készítette, de a források beható tanulmányozása nyomán rájövünk arra, hogyha a nyílt téren nem is jelenik meg, de a háttérben sokszor ő az, aki kezdeményez, irányít és mindenek felett a hétköznapi fázasztó munkáját végzi óriási munkabírással, lelkes hittel, kiváló írói készségének teljesen a reformáció szolgálatába állításával.

Dr. Weisz Leó eddigi kutatásaival nagyon alkalmas volt e mű megírására, mert évtizedeken át foglalkozott a zürichi reformáció tanulmányozásával. A svájci és külföldi könyv- és levéltárak anyagából sok ismeretlen részletet és adatot hozott napvilágra és neki, mint nem svájcinak megvolt az a képessége, hogy az eseményeket mintegy kívülről, távolról nézve, a svájci történétírók által képviselt véleményeket bírálólag tárgyává tegye és az újabb napvilágon lévő adatok alapján azoktól

eltérő véleményeket nyilvánítson. Különösen feltűnik ez a Zwingli halála utáni Zürich lelki válságának a mérlegelésében, ahol pl. Muralt másként látja a helyzetet mint Weisz; szerintünk itt Weisz okfejtése meggyőzőbb és a tényeknek megfelelőbb, mint az ellenkező nézet vallóié.

Jud Leó élete nemcsak azért megkapó, mert a reformáció úttörői közé tartozik; tudjuk, hogy a szellemi mozgalmak kezdetei mindig érdekesek; sohasem győzünk betelni, hogy szemléljük azok vívódásait, harcait, kétségeit és győzelmeit, akiket először ragadott meg egy nagy gondolat, — de Jud életével azért is érdemes foglalkozni, mert rendkívüli munkásságot fejtett ki a gyülekezeti tagok valláserkölcsi és szellemi emelése tekintetében, élete javarésztét pedig arra fordította, hogy a Bibliát anyanyelvükön megismertesse a hívőkkel. Zwinglinek bátor harcostársa és annak halála után művének kitartó védelmezője, akinek köszönheti emberileg szólva, a zürichi református egyház, hogy a legnehezebb megpróbáltatásokon és válságokon átjutva megszilárdulhatott.

Weisz hat részben mutatja be hősének életét és munkásságát. Az I. rész az ifjú évekkkel és a kezdő lelkipásztorral foglalkozik. A II. rész az elsiedelni papságát ismerteti, a III. rész a Zwingli oldalán Zürichben végzett tevékenységét rajzolja, a IV. rész Jud Leónak a kappeli vesztett csata után következett válságos időkben végzett munkáját méltatja új felfogással, az V. rész „a harc és helytállás“ küzdelmeit vázolja, a VI. rész az utolsó évek betegségekkel kinlódó, de a lélek erejével a test gyengeségein diadalmaskodó és a tollával óriási munkát végző, hű lelkipásztort mutatja be, akiről a legnagyobb elismerés az, hogy „beszédben, munkában, érületben és cselekvésben a *Krisztus szolgája volt*“.

Szerző ebben a művében is követi régi, a történetírónál nélkülözhetetlen alapelvet, az *ad fontes* hűséges betartását és épezért sok olyant meglát, amit mások nem vettek észre. Híven tanulmányozza Jud életrajzíróit, egykorú krónikákat; különösen a Jud fia által írt életrajz gazdag tárháza a szemtanú elsőrangú értékű megfigyeléseinek és adatainak. Ismeri a Jud korában megjelent könyveket, azokat mind átbuvá-

rolta. Élőszókból, az akkor élt vezető emberek levelezésének átböngészéséből nagyon szemléltető és lebilincselő képet rajzol a Szent Péter templom lelképásztoráról, akiről kevesen tudják, hogy milyen hatással volt pl. bibliafordításai és biblia kiadásai révén a svájci dialektust beszélő protestánsok hitéletére. Sok theologiai művet fordított németről latinra és latinról németre. Bámulatossá kitarással prédikált. A legnehezebb időkben naponta készér, de legtöbbször háromszor hirdette Isten Igéjét. Életében sokszor megtapasztalhatta Isten csodálatos vezetését és gondviselését. Semmivel sem törődött, fenyegetések sem tartották vissza, hogy az igazat meg ne mondja a városi vezetőségnek. Anyagilag mindig szerény viszonyok között élt. Hét gyermeke volt és amellett sokszor ült asztalánál 2—3 menekült vagy száműzött. Többször akarták őt máshova vinni lelkésznek vagy tanárnak, ez szűkös viszonyait kissé megjavította volna, de inkább maradt Zürichben. Halála előtt magához kérte lelkésztársait és elbúcsúzott tőlük; többek között ezt mondotta: „Intelek benneteket, hogy ezekben a veszélyekkel teljes időkben bátrak, jámborok, állhatatosok és elővigyázók legyetek. Nehéz idők várnak rátok, amelyek elé erős szívvel kell neki indulnotok.“ Ő megvalósította, amit egyszer a meghalásról mondott: „Csak az hal meg helyesen, aki már jó előre megtanulta, hogy kell meghalni.“ Szolgálat volt az egész élete; nem feltűnni akart, hanem csendesen dolgozni és segíteni a reformáció ügyét.

Köszönjük Weisz Leonak, hogy Jud Leót ilyen alapos, megbízható és tudásunkat előbbrevívő, hitünket építő életrajzzal örökítette meg az évforduló alkalmából.

134. lapon említi Szerző, hogy Jud Leó sok levelet írt, amelyek nagyrészt ismeretlenek és szétszórva rejtőznek a könyvtárakban. Harsányi Isván, a sárospataki főiskola felejtethetetlen könyvtárnoka említette egyszer nekem, hogy ő Sárospatakon könyvtárlából áztatott ki ismeretlen Jud levelet. Vajjon megvan-e ez ma Sárospatakon?

Az előkelő ízléssel kiállított kötet olvasása közben az jutott eszünkbe, mikor fog minket a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság hasonló életrajz-sorozattal megajándékozni.

(Pápa)

Dr. Pongrácz József.

Sólyom Jenő dr.: *Az evangélikus egyháznak, mint közösségnek a története Magyarországon.* — Budapest 1947, 8° 21 lap (vázlat).

Századunk a közösség gondolatának, a közösség életének emelését célzó törekvéseknek kedvez. Természetes tehát, ha minden vonalon keresik az illethekek a maguk sajátos területén a közösség alapkérdéseinek vizsgálatát, a magyarázó elvek tisztázását.

Szerzőnk az egyháznak, közelebről a magyar evangélikus egyháznak, mint „valósuló közösségnek“ kérdéseivel foglalkozik. — Koinoniologia elnevezés alatt megemlíti ezen törekvések külföldi hasonló vonatkozásait is.

Felosztása igen részletes: I. A gyülekezet reformációjának kora (kezdetől kb. 1575-ig); II. A magasabb egyházi szervezetre törekvés kora (1575-től a XVII. sz. közepéig); III. A közösségi tudatosodás kora (a XVII. sz. második fele); IV. Az artikuláris gyülekezet és a szervezeti egységesítés kora (a XVIII. sz. 1780-ig); V. A külsőleges közösségek kora (1780—1860); VI. A társadalmi erők kora (1860—1920); VII. A közösség-vágy kora (1920—napjainkig).

Megállapításai igen komolyak, helytállóak, messi összefüggésekre rámutatók. Nagyon sajnáljuk, hogy fejtegetései nem bővebbek, hogy nem többszáz oldalas ez a könyv, ahol szemlélnénk az egyes gyülekezetek és nagyobb közösségek lüktető belső életét, összekötő életvonalait.

Minél több gyülekeztörténet, egyházmegyei és egyházkerületi monográfia kiadása tenné valóssá, tartalmassá az egyház közösségi életrajzát, amit szerzőnk szencsés és értékes módon kezdeményezett.

(Debrecen) D. Dr. Illyés Endre.

Cullmann Oscar: *Le culte dans l'Eglise primitive.* Neuchâtel-Paris 1945. 8°. 37 lap. Cahiers theologiques de l'actualité protestante 8. sz. Ára 2 sv. fr.

A források (Biblia, Didache, Justinus martír, ifj. Plinius levelei) felvázolása után a kultusz helyéről (felső ház, otthon) majd idejéről kapunk becses adalékokat. Továbbiakban annak elemeiről tudósít a szerző (ima, úriima, Maranatha, bűnvallás, prófétaság, nyelveken beszélés, szent csókolás, ének, himnuszok, tízparancsolat, hitvallás, áldás,

doxologia, igeolvasás, keresztség, úrvacsora, Ámen.) A kultusz célja az, hogy általa a Krisztus teste formálódjék ki az egyházban. Nélkülözhetetlen elemei az Ige és a sákramentumok, de legfeljebb az úrvacsora, melyben a feltámadott Urral jut élő közösségbe a hívő.

A lélek szabadsága és a liturgikus disciplina két sarkpontja között korán kialakult a primitív egyház jellegzetes kultuszformája. Sajátos keresztyén jellegét az adta, hogy az Ur volt benne a cselekvő, ki a közösségekben és közösen mint orgánmán át fejezte ki akarátát és hogy minden mozzanatában a lélek feltétele alatt állott, a Szentlélekben történt.

Nagyon hasznos fejtegetések a kultuszreformok idején.

(Debrecen) D. Dr. Ilyés Endre.

Egyéb tudományok

Johnson Martin: *Science and the Meanings of Truth*. London 1946. Faber & Faber Ltd. 179 lap.

Komjáthy Aladár: *A tudás fája*. Budapest 1947, Egyetemi Nyomda 260 lap.

Johnson könyvének alcíme: Bevezető tanulmányok annak kérdéséhez, hogy mit jelent ma a természet fizikai magyarázata, az ok és okozat mechanizmusa és az az igény, hogy a tudományos ismeret igaz; Komjáthy-é: Természettudománymagyarázat az ókortól napjainkig. Mindkét könyv a mindinkább filozófiává váló fizika jellegzetes terméke.

Komjáthy könyvének sajnálattal kell megállapítanunk, hogy nem váltja be a Bevezetésben tett ígérését, mely szerint a természetmagyarázat egyes korszakainak az *előttételeit* akarja megvizsgálni, „a korok szellemi horizontjának azokat az alkatrészeit, amelyek már bármely létezővel való találkozás előtt megvannak, mégpedig úgy, hogy a létezőt megváltoztatják”, tehát a nem-tudatos apriori elemeket, a kor természetmagyarázatának hangulati kiinduló pontjait. Ez így izgatón érdekes összehasonlítható és elemző kultúra-történet lenne, különösen ha a nem-európai kultúrák természetmagyarázatának alapvonásait is felkutatná: kultúra-filozófia, mely nemcsak a formális, hanem a tartalmi elemekre is te-

kintettel lenne. Ennek a spengleri feladatnak megoldását a fizikus-filozófus és költő Komjáthy-tól érdeklődéssel váránk. Ahol megkísérli, ott inkább idézetekre, bár jól megválasztott idézetekre támaszkodik. Pár helyen ilyen szempontból is szép elemzést nyújt, így a görög felvilágosodás akadályairól, (46. 1.), a középkorról (87. kk. 1.), s különösen a mechanisztikus világképről (152. 1.) írva. Kétségkívül a természetmagyarázat változásait hat fejezetben írja le igen érdekesen, népszerűen, de haladó fokon. A hat fázist a görögök, a középkor, a renaissance, a mechanisztikus világkép, a relativitás és a kvantumelmélet adják. A tárgyalást életrajzi adatok közlése teszi érdekesebbé s gyakori idézetek utalnak az egyes fizikusok valósi nézeteire. Ez utóbbiak között érdeklődéssel olvastuk az Einstein kozmikus vallásosságáról, e misztikus pantheizmusról szólókat. A könyvet kritikai megjegyzéseink ellenére a népszerű fizikai irodalom komoly nyereségének tartjuk.

Johnson könyvének méltatását s gondolatmenetének ismertetését nehéz egy recenzió szűk keretei között megkísérelni. A fizika újabb fejlődése által felvetett filozófiai, különösen ismeretelméleti kérdések mind helyet kapnak sűrített mondanivalójú és stílusú könyvében. Egészséges realizmusa pedig különösen követésre méltónak látszik, függetlenül attól, hogy egyébként hogyan vélekedünk róla, legalább a fizika filozófiájában. E realizmus — szerintünk — teológiai előfeltevéseinknek is inkább megfelel, a fizikáról beszélve pedig nem árt óvatosnak lennünk azzal az idealisztikus iránnyal szemben, amely — amint Johnson kimutatja — Eddington-nak vagy Jeans-nek egyéni metafizikai spekulációja, amit fizikájuk legfeljebb megenged, de nem követel. Azoknak a „short-sighted ecclesiastics“-nek, rövidlátó egyházi személyeknek a megbélyegzésével pedig egyet érthetünk, akik a fizikai materializmus vagy determináltság mai korlátaiból teológiai argumentumokat próbáltak kovácsolni (109. 1.) s úgy kaptak a gyorsan változó fizikai elméleteken, mint egykor a materializmus a ma már kimúlt mechanikus elméleteken. Hiszen még abban sincs egyetértés, a fizikusok kö-

zött sem, hogy hogyan értékeljük a fizika változásait, egy új világ születését köszöntjük-e vele, vagy várjuk a további fejleményeket? Ha arra gondolunk, hogy a fizika mai ismerteteiben hányszor találkozunk agnoszticizmussal, s többnyire bevallott agnoszticizmussal, vagy arra, hogy ma a fizikusok vitáznak az empirikus és racionális érvelésről s az egyik legnagyobb matematikai fizikus, Max Born a kísérlet nélkülözhetetlenségéről értekezett a sokszor ismeretelméleti alap-
tésekből fizikai tételeket levezetőkkel szemben, inkább a várakozást javalljuk. Hacsak éppen ezt az „egészes agnoszticizmust“ (111. l.), a bizonytalanságot nem fogadjuk el annak (I. Heisenberg), ami korunk jellemzésére jól beválhat, de metafizikára kevés, s legfeljebb arra szolgálhat, hogy a tapogatózó filozófust más utakra kényszerítse. De még ezt is csak habozva teheti, hisz ennyire sem támaszkodhat, szem előtt kell tartania, hogy Jeans újabb mindinkább a determináltság mellett tör lándzsát, s Milne szerint, akinek eredményeire Johnson is sokban támaszkodik, az idői rend fizikai megismerésünk alapvető ténye, ami persze nem jelenti a régi fizika abszolút idejét, de az idealista formalizmust sem. A filozófus számára a legjobb út valóban a Johnson-é: megkeresni a tudományos megismerésben az állandókat. Johnson meggyőző bizonyítással teszi a causalitás helyére a „természet megérthetőségét“ és „a korlátolt változatosság elvét“, s a tudományos igazság próbakövéül a közölhetőséget és az összefüggést. Johnson kiváló könyve az igazság kérdésével három részben foglalkozik, az elsőben a tudományos igazság logikai, a másodikban annak filozófiai problémáit tárgyalja. A harmadik rész egy fejezete a szükségszerűen „externalizált“ objektív világgal az etika és esztétika szubjektív világát állítja párhuzamba, a nem-tudományos, misztikus és költői igazságok elfogadásával.

A magát Russell-tanítványnak valló Johnson csak a stílus könyvedségében nem éri utól mesterét; a könyv tömörsége azonban nem megy a világosság rovására.

(Budapest) Dr. Böszörményi Ede.

Dr. Balla Zoltán: *A szemléletes gondolkodás logikája. (Természetes A-B-C)* Budapest, é. n. (1946) 150 l. — Dr. Balla Zoltán: *Lesz-e kiút az általános kultúrválságból?* Budapest, 1945. 18. l.

A „természetes“ nyelvnek és a nyelv és gondolkodás összefüggésének kérdése bizonytalanságos ősi kérdés. Herodotos szerint Psameticus egyiptomi király két újszülöttet elkülönítve neveltetett fel, hogy megtudja, milyen nyelven szólnak majd meg. A legmodernebb logikában pedig újra felmerül a logika grammatikára redukálásának kísérlete. Balla elmélete a beszédhangok „rejtett értelmét“, keresve rájön, hogy azoknak „geometriai jellegű jelentései vannak és hogy a beszédhangok természetes értékei, vagyis sajátlagos érzet-, ill. képzet tartalmai éppen azok, amelyekre minden fogalom, mint utolsó, leegyszerűbb konstitutív jegyeire támaszkodhat“ (Term. E-B-C 15. l.). Így a „t“ a határok ütközésének, az „s“ a simaságnak vagy a „b“ a gömbölyded boltnak, öbölnek természetes hangja. De ezek a „hangszínek a hangot kiadó testeknek... olyan formális adottságai, illetve függvényei, amelyek lényegükben a hang kiadása előtt, tehát a hangtól függetlenül is fennállanak“ (U. ott 18 l.). Szerinte minden gondolkodás legfőbb vonása a szemléletesség, a nyelv és a valóság „egybeolvása“ következtében a hangszínek a gondolkodásnak is atomjai és alapkategóriái. Így gondolja elkerülni azt, hogy az intellektust teljesen „in sensu“ magyarázza. Az elmélet sokban újszerű, de az olvasó sajnálat-
tal nélkülözi a különböző nyelvekből való bizonyító anyagot. Összehasonlítva e könyvet pl. Lux Gy. nyelvlelektani tanulmányával a nem-filológus recenzor legjellegzetesebbnek Balla meggyőződé-
seinek feltétlen szilárdságát látja. Ennek ellenére attól félünk, hogy az érdekes elmélet már csak bizonyíthatatlansága miatt sem fog kedvező fogadtatásra találni. Erdélyi József sokban hasonló nyelv-atomizáló kísérletének legalább is ez lett a sorsa.

Balla második rövidebb tanulmányának konkluzióját pedig, mely szerint kulturánk válságából a kiút a jelzések ésszerűsítése, „a hang vagy betűképzetekben megragadott alapjelentések megfelelő alkalmazást“, az így megtisztí-

tott gondolkozás, e megoldást kénytelenek vagyunk túlzott leegyszerítésnek látni.

Dr. B. E.

Dalbiez Roland, *Psychoanalytical Method and the Doctrine of Freud*. London (Longmans, Green & Co.) 1941. I. kötet XVI+415 lap Exposition, II. kötet XII+331 lap Discussion. Franciaából angolra fordította T. F. Lindsay.

A szerző a bölcelet doktora és a filozófia tanára, egyben gyakorló pszichoanalitikus, így minden képesítése megvan, hogy a maga francia szellemének világosságával próbáljon rendet teremteni a freudi zúrvarban. Az alapos és szellemes mű megérdemelte, hogy a háború közepén angolra fordítsák; jobban megérdemelné a magyarrá fordítását is, mint magának Freud-nak több műve. (Milyen tudományos vagy kulturális érdek fűződött ahhoz pl., hogy az „Egy illúzió jövője“ címűt, melyben Freud a vallással foglalkozik, s azt egyszerűen tömegtévedésnek minősíti, több mint 20 év után a magyar olvasók asztalára tegyék?).

Dalbiez tárgyalási módja több mint objektív. Az első kötetben úgy terjeszti elő a freudi szekta elméletét és gyakorlatát, hogy mindig a legmeggyőzőbb példákkal illusztrál, abból az elvből kiindulva, hogy negatív esetek nem bizonyítanak semmit (X. 1.). Valahányszor Freud összezavarja a methodológiai szempontot az elméletivel, a szerző miután felvázolta a freudi elgondolást, szétválasztja a kettőt, rendesen azzal az eredménnyel, hogy egy legitim methodust talál egy ille-

gitim elmélet mellett. Így válaszolja fel a freudi tant és módszert a mindennapi élet pszichopatológiájától a művészetig és vallásig.

A második kötet a freudizmus kritikáját és D. saját elméleteinek vázlatos előterjesztését adja, egy tisztán megfogalmazott realista metafizikára támaszkodva. A II. fejelet Pavlov híres kísérleteit méri össze Freud eredményeivel. A III. a könyv legfontosabb része: A tudattalan megvizsgálásának módszerei. D. szerint Freud munkájának leglényegesebb része ez az új módszer, amit ő bölcs változtatásokkal és megszorításokkal mutat be. A köv. két fejelet a szexuális elméletet és a pszichopatológiát tárgyalja. Minket különösen érdekel az utolsó fejelet: Pszichoanalízis és a lélek élete. Nemcsak ezt a fejeletet, hanem az egész könyvet jellemezheti a következő idézet. „Az akarat nevelése, a benne rejlő cél miatt, az erkölcs és vallás feladata, nem a pszichoterápiáé. Ez utóbbi nemcsak céljában, hanem eszközeiben is különbözik az erkölcsi és vallásos neveléstől... A pszichoterápia patológikus jelenségeket akar megváltoztatni, nem erkölcsi hibákat... Látjuk tehát, hogy míg az erkölcsiség az ember egész és legfőbb javát akarja elérni a szabad akarat által, addig a pszichoterápia egy részleges és relatív emberi jót — pszichikai vagy szomatikus egészséget — (egy bizonyos) pszichológiai determinizmus által.“ (259 l.)

D. könyve a freudi pszichoanalízis tanulmányozásának klasszikus kézikönyve.

(Budapest) Dr. Böszörményi Eae.

KÉRELEM. Kérjük az 1944. után megjelent magyar theologiai, filozófiai és pedagógiai munkák szerzőit és kiadóit, hogy 1 vagy 2 példányban műveiket küldjék meg a Theologiai Szemle szerkesztősége címére, mert a szerkesztőségnek nincsen arra fedezete, hogy könyveket vásároljon az ismertetés céljaira. Az ismertető fáradságát egy példánnyal szokták jutalmazni; egyet pedig a Lelkészképzőintézetű kézikönyvtárnak továbbítanánk.

EGYHÁZI ÉS TUDOMÁNYOS ÉLET

Martin Dibelius

1883—1947

Dibelius, korunk egyik kimagasló újszövetség-tudósa, 1947. november 17-én Heidelbergben elhunyt. Újszövetségi tudományunk jelenlegi helyzetének létrehozásában döntően közreműködött. Tanulmányait Lipszében, Tübingenben és Berlinben folytatta; ez utóbbi helyt habilitálták 1910-ben. *Die Geisterwelt im Glauben des Paulus* c. művében (1909) a páli megváltás-theológia kozmikus távlataira és mélységeire mutatott rá; ezze! nemcsak akkor vonta magára a tudományos világ figyelmét, hanem e mű hatása mind a mai napig tapasztalható. Heidelbergbe 1915-ben hívták meg Joh. Weiss tanszékére, ahonnan nem tágitott a megtisztelő bonni és berlini meghívásokra sem. Legjelentősebb műve a *Formgeschichte des Evangeliums* volt (1919, 1932²). Ebben igyekezett az evangéliumokban írásbafektetett anyagot visszafelé, az íráselőtti, szóbeli állapotáig követni. Az anyag elemzése és beosztása tekintetében eközben az egyes szövegek irodalmi formájára támaszkodott (v. ö. a módszerhez: Erdős & Pongrácz, *Újszöv. bevezetés*², Pápa 1942, 73—75. l.). Hasonló irányban dolgozott rajta kívül R. Bultmann és K. L. Schmidt is, de a Dibelius munkássága adta meg ennek az iránynak mind a jellegét, mind a nevét: „formgeschichtliche Methode“ (formatörténeti vagy másként alakörténeti módszer. Ezt a módszert már korábban kidolgozta és az ÓT-ra alkalmazta a Gunkel iskolája („Gattungsforschung“; műfajelmélet). Dibelius munkássága messzeemenően meghatározta az ÚT tudományait, világosságot vetett ama soha egészen meg nem világosítható területre,

amelyet az újszöv. evangéliumok irodalomelőtti korának nevezünk. Érdeklődése természetesen túment a tisztán irodalomtörténetin; az őskeresztyén lelkiélet története érdekelte, melynek az irodalmi fejlődés csak kísérője, visszatükrözője volt. A közismert *Sammlung Göschen*ben jelent meg a *Geschichte der urchristlichen Literatur* c. műve (1926). A rendszeres theológiával is érintkezik a *Geschichtliche und übergeschichtliche Religion im Christentum* (1925). Harnack *Das Wesen des Christentum*-jában, a századforduló e nagy, jelképes iratában a keresztyénség és a világ viszonyát harmonikusnak mondotta, viszont Dibelius ebben a munkájában már antithetikusnak. Dibelius is büvkörébe jutott annak a filozófiai idő-örökkévalóság spekulációnak, amely a dialektikai theologia jellemzője. A radikális kritikus a dialektikai fogalmi spekuláció ugrásával tud a történettől a keresztyénséghez eljutni. A dialektika paradox-módszere azonban Dibeliusnál sem tudta elrejteni, hogy ő is függ a Harnack nagy koncepciójától: „Beide Typen, das Christentum der Weltlichkeit, wie das Christentum der Nicht-Weltlichkeit bestehen zu recht“ (i. m. 108. l.). Ahogy Harnack szembeállította az „Evangéliumot“ és a „keresztyénséget“ mint történeti jelenséget és tanrendszert, úgy áll egymás mellett Dibeliusnál a „Christentum der Weltlichkeit“ és a „Christentum der Nicht-Weltlichkeit“. Míg azonban Harnack az eschatologiai váradalmat kortörténeti és mulandó korlátnak tekintette, Dibelius számára ez a fogantatója a keresztség ab-

szoltságának, amelyen át emelkedik ki az az idői lét viszonylagosságából az örökkévalóság szférájába. Az eschatologia Dibeliusnál — dialektikus kettősjelentésű fogalmánál fogva — megalapozása a keresztyénség idői és időfeletti tartalmának és egyben összekötője is a kettőnek. Ami H. számára kortörténeti és mellékes kísérő kellék, D. számára a természetfölötti abszoltság garantálója. Az eschatologia azonban végül is — a szélsőséges „történetfeletti” tájékozódás következtében, a dialektikai theologia antihisztorikus beállítottságának hatásaképpen — symbolum-má kódosodik D. számára. Az Isten és a világban való emberi lét között lévő mérhetetlen távolság symbolumaként dialektikusan egyszerre mutat az eschatologia az „időfölöttire” (nemidőire) és az „időire”; a történetfeletti üzenetnek a történetében való jelenlétére.

Az őskeresztyén szociális etikának is fontos tanulmányokat szentel (kommentárja a Jakab leveléhez, 1919; *Urchris-*

tentum und Kultur 1928). Ugyancsak a *Sammlung Göschenben* jelent meg *Jesus c.* munkája (1939), amelyet sokan legjobb művének tartanak. A tiszta történet-kritikai módszerre való törekvés és a maradandónak a megragadására való igyekezet jellemzi munkásságát.

Az egyházi életben is részt vett; nagy pártfogója volt az ökumenizmusnak. Mint meggyőződéses keresztyén és demokratikus felfogású ember a hitleri németországgal és egyeduralmi pártjával szemben gerinces magatartást tanúsított. Nagy hírneve, ragyogó tudománya és a nemzetközi egyházi életbe történt bekapcsolása őrizte csak meg számára a kathedráját, bár a nyilvános életből egyre jobban kiszorult. Amikor az amerikaiak Heidelberget főlzabadították, ő került az ősi egyetemet újjászervező bizottság élére. Egy betegség után 1947-ben még Zürichben vendégeskedett a többi heidelbergi professor között; tele volt tervekkel. A halál mindezekben meggátolta.

Dr. Pákozdy László Márton.

Herman Theodorus Obbink 1869—1947

Tíz éve mult, hogy elbúcsúztam tőle és akkor nem gondoltam, hogy többé ez életben nem fogom látni legkedvesebb utrecht professzoromat. Ha valaki jött Hollandiából, mindig azt a hírt hozta, hogy a jó öreg Obbink él, dolgozik és éppen olyan friss, mint azelőtt... A bibliai kort megérte és 1947 december 29-én bement az Ő Urának nyugodalmába...

Aaltenben született, *öbbször lelkészkedett, mielőtt 1910-ben az amsterdami közszéki egyetemen, majd 1913-ban az utrecht állami egyetemen az általános és bibliai vallástörténet, illetve a keleti nyelvek professora lett. Munkái közül kiemelkednek a következők: A szent háború a Korán szerint (1901), Egyiptom és Babylonia jelentősége az ókori keleti vallásosság számára (1910), A bibliai paracrisomai elbeszélés és a babyloni források (1917), Vallástudomány (1917), az Őtestamentum fordítása modern holland nyelvre

(1917—27), Izrael vallása³ (1928), Bevezetés a Bibliába, amelyet Brouwer utrecht professzorral együtt adott ki (1928). Keleti tanulmányi útjáról számolt be több kiadást megért Bibliai földön c. munkájában (1928). Kiváló összehasonlító vallástudományi kézikönyvet is írt *A vallás megjelenési formáiban* címmel (1933), amelynek legújabb kiadása kevéssel halála előtt (1947) hagyta el a sajtót. Szinte élete utolsó pillanatáig munkálkodott, az utóbbi években a holland Biblia revíziójának szentelve életét, amennyiben ő volt a revíziós bizottság elnöke. Ezenkívül számos prédikációs-kötete is jelent meg.

Nagyon sokoldalú ember volt. Páratlan nyelvtudással bírt és a világ nagy vallásait az eredeti források alapján tudta előadni. Egyetemi előadásai nagyon elevenek és magukkalragadók voltak. Az u. n. „etikai” theologiai irányzat híve volt (ma ezt az irány-

zatot egzisztenciális szóval lehetne legjobban jellemezni). Kevés ígéhirdető tett rám olyan megragadó hatást, mint Obbink. Pedig sem megjelenésében, sem hangjában, sem homilétikai modorosság tekintetében nem volt benne semmi rendkívüli. De pompás bibliai tudományát a legegyszerűbb hallgatóság számára is értékesíteni tudta. Lenyűgözött közvetlensége, őszintesége, páthozmentessége és mindenek fölött ígéhirdetésének a tiszta igetartalma. Nem csoda, ha a királynő udvari lelkeszé nevezte ki 1929-ben (miután kikötötte magának, hogy „ott is“ meg fog ám mondani mindent, amit kell). Mint tudós Hollandia legkitűnőbb theológusai közé tartozott, aki írásainál is jobban hatott személyes nevelői képességeivel. Míg élek, emlékezetesek maradnak számomra a lakásán kettesben tartott assyr-babyloni és egyiptomi nyelvórái, tudományos beszélgetéseink, bölcs pázsrtori útmutatásai. Egyebekben pedig szinte a nyereségig egyszerű és kenetmentes volt, határtalanul szókimondó, de a legszókimondóbb pillanatában is mindig melegszívű és igazságos keresztyén ember. Nem csepegett a kegyes uram-uramoktól, de aki közeljutott hozzá, megérezhette, hogy a világ vallásainak kitűnő ismerője, az összehasonlító vallástudo-

mány mestere tudja kinek hisz, amikor Krisztusének vallja magát. Mindig közel volt tudományával és hitével a gyakorlati élethez, amit az általa szerkesztett „Alg. Weekblad voor Christendom en Cultuur“ vaskos évfolyamai bizonyítanak. Nem csoda, ha személyisége az egyetemi katedra és a szószék szokásos hatókörén is túlsugárzott a társadalmi életbe és hogy ennek elismeréseképpen magas világi kitüntetések is kapott.

A magyar theologus ifjakkal melegsívű, atyai barátja volt és hozzá minden nehéz ügyben bizodalommal lehetett fordulniok, mert azt ő a lehető legjobban elintézte. A magyarokat is szerette; hazánkat többször fölkereste, sőt egy kicsikét meg is tanult magyarul... Úgy előttem van/ műsolygós, belepirosodó arca, amikor egyszer-egyszer egy kerek magyar mondatl fogadott, amelyet jövetelem előtt készített el magának. A pápai theol.akadémia tiszteletbeli professorsággal, a debreceni egyetem hittudományi kara pedig tiszteletbeli doktori oklevéllel tüntette ki. A nagy tudós, az áldott prédikátor, a tiszta keresztyén jellem és a melegsívű diákbarát emlékét kegyelettel őrizzük.

Dr. Pákozdy László Márton.

Annénus Marinus Brouwer 1875—1948

Haamstedei és meppeli lelkészsége után 1910-ben a holland missziói intézet rektora lett Rotterdamban, majd a Hollandiai Református Egyház megbízásából az utrechti állami egyetem hittudományi karára került 1921-ben. Egyetemi tanárként holland egyháztörténetet, missziótudományt és bibliai theológiát adott elő; munkássága súlypontja idővel egyre inkább az újszövetségi tudományok területére helyeződött át. A holland theologiai életben az u. n. „ethisch-orthodox“ irányzathoz tartozott, amin nem szabad (nem elég szerencsésen kapott neve miatt) valami moralizáló-ethizáló iskolát gondolni; kb. azt jelentette születése idején, amit ma a theológiában egzisztenciális magatartásnak nevezünk. (Ez az

irányzat nem útasítja el az emberi művelődést, de kritikailag viszonyul hozzá és a bibliai Krisztusból indul ki. Komolyan veszi a kritikai bibliai theológiát, a vallástörténeti és lélektani ismereteket és nem vet el mindent megpróbálás nélkül.) Missziói intézmény éléről került az egyetemre; a misszióval való kapcsolatát élete végéig meg is őrizte. Az egyházi életben a „Kerkopbouw“ (= Egyházépítés) munkaközösségbe tartozott, amely a hollandiai népegyház életét igyekezett megeleveníteni az Evangéliummal. Az újszövetségi tudományok területén is számos kivaló alkotással gyarapította a theologiai irodalmat. Kommentárjai páli levelekhez, a Hegyi Beszédről írt munkája, egy kétkötetes Pál apostol-

ról szóló könyve a legnevezetesebbek. Kevéssel halála előtt „Verzoening“ címmel kitűnő bibliai theologiai munkája jelent meg a megváltás fogalmáról (1947). Általánosan elterjedt Hollandiában kiváló újszövetséggfordítása, O b b i n k professzorral együtt kiadott bibliai bevezetése, melyben az újsz. részt írta.

Csendes, szelíd, halkbeszédű ember volt. Előadásai mindig a Biblia mély vizeire vitték hallgatóit, ahol a legmodernebb tudomány halászó szerszámai-

val tanította meg őket ügyesen bánni. Vonzóan tudta magában egyesíteni a legszélesebb tudományos apparátussal dolgozó professort a mélyen hívő, egyszerű és meleg keresztény emberrel. Magyar diákjainak mindig kész tanácsadója, barátja volt; egyházunkat és népünket szerette, országunkat is meglátogatta. A pápai és a debreceni Kollégium tiszteletbeli tanárát gyászolja benne. 1948 május közepén temették el nagy részvét közepette.

Dr. Pákozdy László Márton.

Kiss Ferenc
1862—1948

„Kiss Ferenc élete fölé sok Igét írhatna az Isten. Mert már Ő írja. De egészen bizonyosan tudom, hogy egyik Igéből sem hiányoznék a „szeretet“... Amikor elgondolkoztam szeretetben csodálatosan gazdag élete fölött, olyan kicsinynek éreztem magam, hogy róla beszéljek... nem is én altarok beszélni az Ő szeretetben ellobogott, áldozatos, drága életéről. Ő lenne az első, aki ez ellen tiltakoznék. Pedig csak a merő, színtiszta igazságot mondom, amikor azt állítom, hogy olyan mélyen szeretni tudó és szeretetét egészen az Isten igaz tiszteletének (Jakab 1:27) szolgálatába állítani tudó szív, mint az övé, nem dobogott még a magyar református egyházban és ki tudja, mikor fog megint dobogni?“ — mondotta 1948. ápr. 9-én elhunyt Feri Bácsink temetésén tartott igehirdetésében D. Dr. Kállay Kálmán kartársunk és szavaival valamennyien együtt érzünk. Kiss Ferenc életművét egy folyóirat nekrológiába sűríteni lehetetlen. Nyitott könyv volt az élete tanítványai és kartársai, de az egész magyar református nép előtt, amely minden lapján azt az igét hirdette, amely koporsója fölött elhangzott: „...a szeretet az Istentől van; és mindaz, aki szeret, az Istentől született, és ismeri az Istent... az Isten szeretet“ (1. János 4:7—8). Hálaadással és alázatosan állunk élete példája előtt.

A hittudományi kar rendkívüli ülésén Dr. Török István következő megemlékezését iktatta jegyzőkönyvébe:

Mély megrendüléssel, de Isten kifürkészhetetlen akaratában megnyugodva jelentem, hogy Karunk nagyrdemű és szeretett emeritus professzora, Dr. Kiss Ferenc felszentelt lelkipásztor, a Debreceni Tudományegyetemen a lelkipásztorokodástan c. tanszék nyugalmazott egyetemi nyilvános rendes tanára, a Pécsi Tudományegyetem hittudományi honoris causa doctora, a Debreceni Tudományegyetem 1914—15. évi Rector Magnificusa, a hittudományi Kar 1927—28. évi dékánja és a II. III. és IV. budapesti református zsinat rendes tagja, a Tiszántúli Református Egyházkerület volt püspökhelyettes főjegyzője a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagja, a Kálvineumok és az Országos Református Szeretetszövetség alapítója, számos egyházi és kulturális tisztség viselője, április hó 9-én, munkás életének 86. évében az Urban csendesen elhunyt.

Most a fájdalom óráiban nem mérhetjük fel kellőképpen azt a veszteséget, amely Dr. Kiss Ferenc elköltözésével karunkat érte. Egy hosszú és a mindhalálig való szolgálatban példamutató, eredményekben kimagasló gazdag pályafutás ért most befejezéséhez. A megboldogult Tiszántúli szülöttje, a Debreceni Kollégium neveltje, 20 évi áldásos lelkipásztori szolgálat után 1913-tól kezdve theologiai tanár s a Kollégium három akadémiai tanszékának egyetemmmé való alakulásától kezdve 1933. június 30-án történt nyugdíjba mentelég az egyetem professzora. Mint professzor — s erről a tanítvány halálával emlékezhetem meg — gondosan

csiszolt és lelkes előadásaival a hallgatóságot állandóan magával ragadta; páthosának egy pillantig sem volt kétséges a hitele. A gyakorlati egyházi munkából érkezett professzor, a mindnyájunk pásztora, atyai barátja, tapasztalatain átszűrt tanaival és élete példájával nevelt a gyakorlat számára. Előadásai nem egyszer isentiszteletté magosodtak s tárgyilagosságuk nemcsak ennek ellenére, hanem épen így is mindvégig megmaradt. Jelentős irodalmi munkásságát tanulmánykötetén és kisebb tanulmányain kívül főleg az egyházi lapok hasábjain fejtette ki. Nagyszámú cikkében a missziói tudományok egyik első útegyengetője hazánkban. A Kálvineumi árvaházak megalapításával és az Országos Református Szeretetszövetség több mint fél-száz intézményének életrehívásával és mindvégig való istápolása tanításainak szemléltetője, a Szentírás szerinti igaz istentisztelet (Jakab 1:27) példázója mindnyájunk számára. Nyugalomba vonulása a szeretetmunkák még fokozottabb végzésére való alkalom volt számára. A hittudományi kar nemcsak a feledhetetlen professzort gyászolja benne, hanem a Magyarországi Református Egyházzal együtt az „árvák atyját” is és Isten iránti hálával, kegye-

letesen őrzi emlékét” — mondotta Dr. Török István dékán.

„Ha valakinek az élete a magyar református egyházban beszélt arról, hogy ő ismeri az Istent, hogy kicsoda ez az Isten és hogy mit tud cselekedni egy Neki átadott, alázatos és szeretettel csordultig teljes szívvel: akkor ez Kiss Ferenc élete volt. Ha tehát a világ azt kérdezi tőlünk, hol van az Isten, mutasd meg Őt nekünk: mi mutassunk Isten iránt való mély hálával Kiss Ferenc életére, mert benne megláthatja a világ, hogy mit tesz Istent ismerni. Aki az ő áldott életét látja: látja a benne munkálkodó Istent is. Mert ő csak eszköz volt, de aki boldogan és naponta alázatos hálával adta oda szívét és egész életét az Istennek, hogy írja bele az ő akaratát és használja föl őt ennek az akaratnak a teljesítésére” (Kállay K. igehirdetéséből). Kiss Ferenc életmunkája igazi jelentősége majd csak most fog kibontakozni, amikor egyházunknak az új viszonyok között szervezetében és szervezetében meg kell újulnia. Kiss Ferenc előttünk járt! A szeretet Istene adjon erőt ahhoz, hogy szemünk rajta maradjon a „magyar Bodelschwingh” immár hazaszólitott alakján és figyelmeztvén élete végére, kövessük az ő hitét (Zsidók 13:7—8).

Róma és az oekumenikus mozgalom

A „*L'Osservatore Romano*” 1948. június 6-iki száma a következő hivatalos „figyelmeztetést” tette közé:

„Mivel tudomására jutott, hogy különböző helyeken a szent kánonok tilalma ellenére és a Szentszék engedélye nélkül nem-katolikusok és katolikusok együttes összejöveteleket tartanak, melyeken hitkérdésekről tárgyalnak, mindenkinnek emlékeztetébe idézzük, hogy az 1325. kánon 3. §-a értelmében előzetes engedély nélkül sem laikusok, sem papok, legyenek ezek világiak vagy szerzetesek, ezeken részt nem vehetnek s még kevésbé szabad katolikusoknak ilyen összejöveteleket összehívni vagy

rendezni. Ezért a püspökök ügyeljenek, hogy mindenki pontosan megtartsa ezeket az előírásokat. Megtartásuk annál szükségesebb, mert u. n. „oekumenikus” összejövetelekről van szó, melyeken a katolikusok, akár laikusok, akár papok, semmi módon nem vehetnek részt a Szentszék előzetes engedélye nélkül. Végül, mivel mind az említett összejöveteleken, mind azokon kívül gyakran fordulnak elő közös kultuszcselkmények, ismételen intünk mindenkit, hogy az 1258. és 731. kánonok 2. §-a értelmében minden kultuszközösség teljességgel tiltva van. Kelt Rómában, a Szent Hivatal épületében, 1948 június 5-én“.

Az Egyetemes Egyháztanács sajtószolgálatára (Déclaration officielle du Vatican sur la participation aux réunions

oecuméniques c. megjelent a *Service Oecuménique de Presse et d'Information* 1948 jún. 11. sz.-ban, 2—3 l.) is közli ezt a „figyelmeztetés“ s azt fűzi hozzá, hogy ez a nyilatkozat határozottabb hangú minden eddiginél, ami a római egyháznak a keresztyén egység ügyében tanúsított gyakorlati magatartását illeti. Azonnali következménye lesz ennek a katolikusok és más keresztyén felekezetek közt több országban létrejött beszélgetések és kialakult tanulmányi csoportok megszűnése, továbbá az, hogy a római katolikusok nem vehetnek részt hivatalos megfigyelőként az oekumenikus gyűléseken, végül a felekezeti találkozók tilalom alá esnek, kivéve azok, melyekre a Vatikán kifejezett részvételi engedélyt ad s amelyek így többé-kevésbé hivatalos jellegűvé válnak.

A magyarországi reformátusság számára is „figyelmeztetés“ ez a vatikáni közlemény, mert kiderült belőle, hogy a tulsó oldalon hogyan értelmezik a sokat hangoztatott „keresztény frontot“.

Dr. Makkai László.

Református egyházi sajtóstratégiát!

„Mexicóban történt“ — de nem csak úgy vicclap-módrá, hanem igazán —, hogy az evangéliumi egyházak ezen a tavaszon megrendezték Mexico városában az első könynapjukat és ezzel kapcsolatban első kétnapos sajtókonferenciájukat. Az ifjúság közreműködése igen sok sajtóterméket el adott helyezni. A konferencián szerzők, szerkesztők, nyomdászok és terjesztők vettek részt. Megalakult az *Evangéliumi Kiadók és Írók Nemzeti Szövetsége*. Még a tavaszon Mexico minden nagyobb helyén csináltak könyvvásárt. A konferenciát az az áldatlan helyzet hozta létre, hogy kb. 40 lap és folyóirat tengődött, melyek közül csak kevés érte el a 16 lapos terjedelmet, valamennyinek nagyon kis előfizetői köre volt, nyomdászatiilag silány termékek voltak köztük, nagyon rosszul volt megszervezve terjesztésük ügye, vi-

szont a betelenség igen nagy stb., stb... A szövetség elnöke Valesco professzor, Mária Baez-Camargo professzor len. Kurzusokat fognak rendezni egyházi újságírássra jelentkezők, kiadók, terjesztők számára. Egységesen és tervezetten szervezzék meg a kiadást, a terjesztést, el egészen a fényképszolgáltatásig. Csak az éljen, amire szükség van és életrevaló, az viszont jusson el mindenhová.

Minden Mexicóban történt. De reméljük, hogy hamarosan nálunk is történni fog valami. Nagyon meg kell gondolnunk nekünk is, hogy többre megyünk kevesebb, de jól megszerkesztett és az egész ország által hordozott néhány lappal, mint számtalan apró helyi lapocskával, amelyek még a helyi igényeket sem elégítik ki, színvonaluk pedig néha egészen alacsony... Ugyanakkor kiáltó hiányaik vannak, amelyeket ki kell elégítenünk. Azon is gondolkoznunk kell, hogy illenék a református egyházi sajtónak egyféle hangot adni minden belső és külső kérdésben: a bibliai hangot... Szóval: volna miről gondolkoznunk és mit cselekednünk.

Az Egyetemes Konvent a közelmúltban megalakította sajtóügyi albizottságát, mint a missziói bizottság egyik szervét. Elnöke D. Dr. Révész Imre, előadója Dr. Pákozdy László Márton lett. Ez a bizottság tervbevette — hivatalos megbízatást is kapott már rá —, hogy a lassú ütemű Parochiális Könyvtár mellett egy elevebb és rövidebb munkákból álló theologiai sorozatot indít meg. Ebben legelőször Barth Kis Dogmatikája (kb. 10 ív) Thurneysen *Lelkigondozástana*, S. de Dietrich *A Biblia újrafelfedezése* (a gyülekezeti bibliai munka vezérkönyve) stb. jelennének meg. Nagyon érdekelné az előadót, hogy hányan rendelnék meg a könyveket, kivált a legelsőt. Hálásan venne (ez is szolgálat!) egy levelezőlap-értesítést július 6-ig. A Sajtóügyi Albizottság legközelebbi ülése július 10-én lesz a Konventen. Tárnya: *Az egyházi lapok és folyóiratok jövője kiadási és egyes vonatkozásokban tartalmi szempontból*. Lapjaink, folyóirataink, könyveink, traktátusaink sorsát kell ezen megbeszélünk. Szó lesz ezekről a dolgokról a belmissziói munkaközösség sárospataki megbeszélésein is (1948 július 14—16.)

Az előadó kéri a *Th. Sz.* olvasóit — de másokat is —, hogy gondolataikat közöljék vele, lehetőleg *gépírásban* és *negyedéves papiroson*, július 6-ig, vagy legalább még a sárospataki megbeszélés előtt, július 10-ig. (Természetesen az előadó nem tud felelni mindenkinek a levelére; ezúton köszöni meg előre is a hozzászólásokat.) Az egyházi sajtó kérdése olyan fontos és olyan sürgető ügy, hogy ebben a tekintetben minden partikulárizmusnak illik elhallgatnia, mert hiszen igazi érdekeik a közösen belüli úgyszóhozó juthatnak. Nem valami „glájchsaltólásról” van szó, hanem erőösszefogásról és tervszerűségről, az egyház nagy érdekeiről és az egész egyháztest életének egyik legfontosabb megnyilvánulásáról. — Az oekumenikus papírszegélyek elosztása a jövőben a misszió szükséglet szempontjai szerint a Sajtóügyi Albizottság révén fog megtörténni. (P. L. M.)

THEOLOGIAI TANÁRI KONFERENCIA — A református theologiai tanárok évi országos konferenciáját a ceglédi református egyház látta vendégül május 12—13-án. A konferencia a theologiai tudományoknak a lelkesneveléshez való viszonyával, illetve az időszerű egyházi problémákkal foglalkozott. A résztvevők ez úton is hálás köszönetet mondanak a ceglédiek nagyon kedves vendégszeretetéért. A legközelebbi konferencia Sárospatakon lesz a szüreti vakációban.

ÚJ HITTUDOMÁNYI KARI PROFESSOR — A Dr. Soós Béla halálával megüresedett egyháztörténeti tanszékre a Köztársaság Elnöke Dr. Tóth Endre pápai professort nevezte ki egyetemi ny. r. tanárrá. Isten áldása kísérje munkáját!

KITÜNTETÉS — Dr. Pongrácz József ny. pápai theologiai akad. tanárt tudományos és egyházi közéleti tevékenysége elismeréséül a Köztársaság Elnöke egyetemi tanári címmel tüntette ki. Isten engedje meg, hogy sokáig közöttünk munkálkodhassék!

HELYETTESÍTÉS — Dr. Zsiros József sárospataki theol. akadémiai professor helyettesítésével, akit az amerikai Hope College vendégprofessornak hívott meg, Dr. Koncz Sándor theol. akad. és egyetemi m. tanárt bízták meg.

BELMISSZIÓI MUNKAKÖZÖSSÉG — aiakul a református egyházban abból a célból, hogy az egyházi élet megelevenítésére összefogjon minden erőt. Sárospatakon július 14—16-án e munkaközösség háromnapos megbeszélést tart.

SZERKESZTŐI ÜZENETEK

Nem a szerkesztőségen mult, hogy multévi körlevelünk után ily soká jött ez a mostani. Sajnos, a kiadási hozzájárulást nagyon lassan fizetik be olvasóink. Sokan — miután elolvasták a folyóiratot — visszaküldték. A számban nálunk sokkal kevesebbet tevő lutheránus testvérek három és igazán színvonalas folyóiratot tudnak eltartani: egy tudományos theologiat, egy gyakorlati-lelkipásztorit és egy nevelőt... De ott minden lelkipásztor és egyházi jogiszemély megrendeli... Nagyon kérjük a hátralékos előfizetőket, hogy adósságukat azonnal egyenlítsék ki, illetve ezért a számért a 8.— forintot küldjék be. A két szám együtt is megrendelhető 15.— forintért. Minden lelkész, vallástanár és egyházközség tekintse becsületügyének a *Th. Sz.* fentartását!

A *Coetus Theologorum* decemberi tisztújító közgyűlése a *Th. Sz.* felelős szerkesztésével Dr. Pákozdy László Márton egyetemi ny. rk. tanárt bízta meg. — A *Coetus Theologorum* a gazdasági helyzet következtében egyelőre még nem tudja folytatni könyvkiadói terveit. A tagsági díj ellenében a *Th. Sz.*-t adja, illetve a kiadási hozzájárulást tagsági díjként könyvelni el.

Írjatok a szerkesztőnek arról, hogy *milyen tárgyú cikkeket szeretnétek*. Egy ívnl nem nagyobb, inkább 8—12 lapnyi terjedelmű, tömör tanulmányokat szeretnénk hozni egyházi és theologiai életünk legaktuálisabb tudományos-gyakorlati kérdéseiről, amelyeket a legkiválóbbakkal íratnánk meg.

Az amerikai magyar református lelkésztestvéreknek hálás szeretettel köszönjük pénzügyi adományukat, amelyet Vasady Béla útján juttattak el a szerkesztőség címére. Ugyancsak köszönjük az *Oekumenikus Újjáéptési Bizottságnak* a papírszegélyt.

E körlevelünket már csak azoknak küldjük meg, akik nem küldték vissza az előzőt. Ismételjük: mindkettő megrendelhető továbbra is 15.— forintért.

IRODALMI SZEMLE :

Michaelis W.: <i>Einleitung in das Neue Testament</i> (Mátyás E.)	54—55
Wright & Filson: <i>The Westminster Historical Atlas to the Bible</i> (Pákozdy L. M.)	55—57
Schmidt K. L.: <i>Kanonische u. apokryphe Evangelien</i> (Mátyás E.)	57
Grant F.: <i>The Earliest Gospel</i> (Pákozdy L. M.)	57—58
Mátyás E.: <i>Péter és Jakab evangéliuma</i> (Erdős K.)	59—59
Schmidt K. L.: <i>Aus der Johannes-Apokalyipse</i> (Pákozdy L. M.)	59—60
Cullmann O.: <i>Die Tauflehre des Neuen Testaments</i> (Pákozdy L. M.)	60—62
Csia L.: <i>Bibliai Káté</i> (Török I.)	62—63
Guggisberg K.: <i>Die römisch-katholische Kirche</i> (P. L.)	63—67
Schenkel K.: <i>Kleine Bibelkunde</i> (Farkas I.)	67
Tournier P.: <i>La solitude à la communauté</i> (Farkas I.)	68
Pomothy D.: <i>Szülők könyve</i> (Farkas I.)	68
Weisz L.: <i>Leo Jud — U. Zwinglis Kampfgenosse</i> (Pongrácz J.)	69—70
Sólyom J.: <i>Az evang. egyháznak mint közösségnek a története Magyarországon</i> (Illyés E.)	70
Cullmann O.: <i>Le culte dans l'Eglise primitive</i> (Illyés E.)	70—71
Johnson M.: <i>Science and the Meanings of Truth</i> (Böszörményi E.)	71—72
Komjáthy A.: <i>A tudás fája</i> (Böszörményi E.)	71—72
Balla Z.: <i>A szemléletes gondolkodás logikája és Lesz-e kiút az általános kultúrváltságból?</i> (B. E.)	72—73
Dalbiez R.: <i>Psychoanalytical Method and the Doctrine of Freud</i> (Böszörményi E.)	73

EGYHÁZI ÉS TUDOMÁNYOS ÉLET

<i>Martin Dibelius (1883—1947)</i> Nekrolog (Pákozdy L. M.)	74
<i>Herman Theodorus Obbink (1869—1947)</i> Nekrolog (Pákozdy L. M.)	75
<i>Annéus Marinus Brouwer (1875—1948)</i> Nekrolog (Pákozdy L. M.)	76
<i>Kiss Ferenc (1862—1948)</i> Nekrolog	77
<i>Róma és az oekumenikus mozgalom</i> (Makkai L.)	78
<i>Református egyházi sajtóstratégiát!</i> (P. L. M.)	79
<i>Kisebbségi hírek</i>	80
SZERKESZTŐI ÜZENETEK	80

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK

Dr. Makkai Sándor: *Poimenika*. A személyes lelkigondozás tana, Budapest 1947. *Református Egyházi Könyvtár* XXIII. — Az előfizetők 1943—47. évi illetménye. 8° XV + 508 lap. Következő számunkban hozzuk szakszerű, hosszabb megbeszélését. Addigra, reméljük, újabb példányok is jutnak az előfizetők és az olvasóközönség kezei közé. Sajnos, a temérdek sajtóhibák már nem lehetnek segíteni. A szerző igyekezett legalább a megdöbbentőbb sajtóhibákat az 515—508. lapom (17) külön jegyzékben kijavítani. Az ilyen sajtóhibás nyomdatermék nem jó reklám a nyomdának; hogy a lassú megjelenésről külön ne is szóljunk.

van Ruler, Dr. A. A.: *Religie en politiek*. Nijkerk 1945. G. F. Callenbach: 8° 436 lap. — u. a.: *Droom en gestalte*. Een discussie over de theologische principes in het vraagstuk van Christendom en politiek. Amsterdam 1947. Holland Uitgev. 8° 271 lap. — u. a.: *De vervulling van de Wet*. Een dogmatische studie over de verhouding van openbaring en existentie. Nijkerk 1947. Callenbach. 8° 539. lap.

THEOLOGICAL REVIEW

CONTENTS OF VOLUME 1, 1948.

Seeing the Invisible. A Sermon on Hebrews 11 : 27. By Alexander Czeglédy, D. D. --- --- --- --- --- pp. 1—3
 Preached at the Commencement Service of Debrecen University

Social and Political Ideas in Hungarian Puritanism. By Bishop E. Révész, D. D., Ph. D. --- --- --- --- --- pp. 4—18

This inaugural address, delivered in the Hungarian Academy of Arts and Sciences, deals chiefly with the life and work of the outstanding Hungarian Puritan leader, George Martonfalvi Tóth (1635—1685). After his schooling in his native land, he completed his studies in Utrecht, Franeker, Oxford and Leiden. On his return, he became professor in the Nagyvárad school, then in the Debrecen College. His literary work is marked by his courageous stand against the institution of feudal tenantry, thereby outstripping his own age and making an important contribution to the development of social ideas in Hungary.

The Resistance of the Reformed Church in Holland During the Nazi Occupation. By Pastor William Abraham Dekker, Losdorp, Holland. --- --- --- --- --- pp. 19—43

This inaugural dissertation by an Honorary Professor of the Debrecen College deals with the rise and development of the resistance movement in the Reformed Church of Holland during World War II. The Church's battle was fought on five fronts: I. Preaching, II. Worship, III. Home Missionary Work, IV. Education, V. Jewish Question (Anti-semitism). The author pays special attention to the activities of two resistance leaders, Dr. K. E. H. Gravemeyer and Prof. Dr. H. Kraemer.

Religious Freedom of Evangelical Christians in Spain. --- --- pp. 44—53

This *Editorial* gives some facts about the persecution of Protestants in Spain. Reviews some official statements which approve of the measures against Protestants. Warns Hungarian Protestants against going into a tactical alliance with Roman Catholicism which, in the light of recent Spanish events, still aims at the annihilation of Protestantism.

Book Review — Life and Work — Editor's Notes — Books Received.

Printed in Hungary at the Debrecen University Press by J. Kobzos.

Debreceni Tudományegyetemi Nyomda. Felelős vezető: Kobzos József.